

CADERNOS DE LINGUA

ANO 2004

26

**R E A L
ACADEMIA
GALEGA**

A OBRA GRAMATICAL DE MARCIAL VALLADARES

XOSÉ A. FERNÁNDEZ SALGADO
Universidade de Vigo

Dentro do conxunto da obra do polígrafo Marcial Valladares (1821-1903)¹, as súas contribucións gramaticais nunca recibiron especial atención (Carballo Calero 1970, Santamarina 1974, Henríquez Salido 1986, González Seoane 1992 e Rodríguez Castro 1993), dunha banda, porque a achega principal nesta disciplina, *Elementos de Gramática Gallega* (1892), permaneceu inédita ata 1970, e doutra, porque a súa formación gramatical era inferior á de Saco Arce, o seu predecesor máis afamado. Neste artigo caracterizaremos a Valladares como gramático da lingua e como estudioso interesado na súa codificación. A tal efecto analizaremos a gramática que a editorial Galaxia publicou postumamente e revisaremos os artigos que, facendo referencia a cuestións gramaticais en sentido amplo, permiten entender aquela dunha maneira cabal. O obxectivo último é avaliar os seus logros e deficiencias en termos de focaxe, organización e contidos gramaticais.

1. Os *Elementos de Gramática Gallega* (1892)

De aceptarmos as informacións que aparecen na primeira páxina do texto manuscrito, os *Elementos de Gramática Gallega*, obra inédita deixada aparentemente disposta para a súa publicación, estarían concluídos en 1892 no lugar de Vilancosta, na Ulla, actual concello da Estrada (Pontevedra), onde o seu autor, Marcial Valladares, viviu sen apenas viaxar os últimos corenta anos da súa vida. Non obstante, a gramática, tal e como nos advirte o autor no prólogo “Al lector”, representaba un empeño case xuvenil, xa que foran iniciados “por mera distracción” por volta do 1855, segundo el, cando Camino, Añón e Rosalía comezaban a publicar “n’a fala d’a terra” os seus primeiros versos. Postos a un lado para seren retomados despois dos artigos publicados en 1879 e 1888, tras unha delongada obra como literato, lexicógrafo e coleccionador de folclore, os *Elementos* constitúen a parte máis substancial da súa contribución gramatical ó estudo da

¹ Sobre a vida e obra do autor pode verse Fernández Salgado (2002, 2004).

lingua. As razóns que o moven a completar o traballo fanse explícitas igualmente no mesmo prólogo. Son tres: o desexo de xustificar a ortografía empregada no seu *Diccionario Gallego-Castellano* (1884); o querer dar a coñecer de maneira sinxela as regras gramaticais que, segundo el, deberían aprender todos os nenos e clases sociais; e, por último, a posibilidade de contribuír á maior gloria da patria.

Xa que logo, no breve limiar que antecede ós contidos gramaticais propiamente ditos aparecen as coordenadas básicas en que se sitúa o libro: a cronoloxía da composición, que engarza co rexurdir lingüístico e literario da segunda metade do XIX; as intencións –académicas, culturais e políticas– que moven o seu autor; e, entre liñas, a precariedade do movemento reflectida nas alusións á carencia dunha Academia “regional” que puidese acometer a tarefa, e a febleza da tradición gramatical na lingua autóctona representada polas gramáticas de Mirás, “en extremo deficiente”, e a de Saco Arce, “excelente, como libro de consulta, por ser de lo mejor que sobre el particular se há escrito” (Valladares 1892: 9)².

O quefacer gramatical en Galicia cara a finais do século XIX non era, en efecto, moi alentador para o estudo lingüístico do galego. Aquel centrábase particularmente no ensino da única lingua oficial do momento e participaba das preocupacións fundamentalmente prácticas que aquela tarefa levaba aparelladas, tales coma a descrición da variedade culta ou a corrección de canto barbarismo ou defecto a afeasen. Neste ambiente non é de estrañar que os inéditos *Elementos* que aquí estudaremos deixen translucir conceptos e intereses análogos con relación ó galego.

Vista no seu contexto, a nova gramática comparte un empeño patriótico similar ó dos tres estudos gramaticais publicados na década dos sesenta (Mirás 1864, Cuveiro 1868 e Saco Arce 1868). Non obstante, a súa factura é netamente distinta da que se entrevé nesas tres contribucións, xa que se aproxima máis ó herdo prescristivista da tradición gramatical española que tiña por centro a actividade da Real Academia Española (en adiante RAE) do que ó xiro historicista vernáculo documentado en torno ó 1895 (vid. Fernández Salgado 2000: 86). A gramática de Valladares, rematada en 1892, situaríase nun momento álxido (no sentido etimolóxico da palabra) de produción gramatical que acusa a frialdade da recepción das primeiras gramáticas e non chega a incorporarse ós novos ventos filolóxicos que se rexistran na última década do XIX culminados na publicación en 1909 dos *Elementos de Gramática Histórica Gallega* de García de Diego. O normativismo prescristivo que preside boa parte das apreciacións gramaticais vertidas nos *Elementos* afasta o texto de Valladares dos seus ante-

² Nas citas dos *Elementos* seguimos a paxinación da edición de Galaxia, 1970.

cedentes oitocentistas galegos e convérteo en predecesor do ciclo gramatical da época Nós (R.A. 1919, Lugo 1928), moito máis atento á prescrición do que á pura descrición lingüística. Así e todo, a lingua vehicular utilizada no noso texto —o castelán— achégao á práctica común do rexionalismo decimonónico e arrédao da actitude nacionalista prevalente a partir da segunda década do século XX. En termos conceptuais, a gramática de Valladares é un produto autóctono mimético da ideoloxía gramatical española que dominaba o ambiente lingüístico e cultural das elites provinciais, tanto a través dos distintos graos de ensino coma do exercicio da administración estatal (debemos lembrar aquí os estudos universitarios do autor e os varios cargos político-administrativos desempeñados por el en Pontevedra).

Como o seu nome indica, os *Elementos* de Valladares son antes do que unha gramática completa propiamente dita unha contribución de certa entidade ó estudo e coñecemento lingüístico do galego. O mesmo autor deixa constancia dos seus propósitos no preámbulo teórico que precede ó primeiro apartado do libro onde fala das partes da gramática (1892: 11):

No es nuestro ánimo tratar con amplitud y separación de cada una de ellas en estos elementos; es, si, solo dar a conocer gramaticalmente algo del dialecto gallego, de ese dialecto que mamamos, a los que por flojedad, ó por capricho, le conceptúan indigno de su aprecio.

Segundo isto, non é a primeira intención tratar por extenso nin de maneira científica a gramática do galego, senón a de comunicar a un público pouco devoto do galego certos coñecementos lingüísticos que posibilitarían corrixir a lingua falada e escrita e reverterían na propia estima e consideración do galego. Conforme estas limitacións e destinatarios é como cómpre entender o seu carácter sintético e fragmentario, ademais da retórica comedida de que fai gala. As pretensións mitigadas, manifestas na redacción eufemística do parágrafo anterior, adquiren o verdadeiro sentido cando se repara nunha audiencia pouco atenta e favorable á lingua rexional. A *captatio benevolentiae*, neste caso, non fai máis que recoller os tópicos propios do provincialismo e do rexionalismo tardío (entre deles o do galego como dialecto materno, obxecto digno de aprecio), as únicas ideoloxías que pretenderon incidir, aínda que fose de maneira esquiva, sobre a educación lingüisticamente asimilacionista proxectada dende as institucións do estado durante a segunda metade do século XIX.

2. O concepto de 'gramática': definición e división

O máis revelador da parte introdutoria dos *Elementos* é, sen dúbida, a definición de gramática á que Valladares se acolle. Ningunha

das tres gramáticas galegas publicadas con anterioridade incluíra definición precisa do que en definitiva contiñan nas súas páxinas. A definición, malia non ser orixinal nin nos principios nin na redacción, é non obstante sintomática do tipo de gramática que os *Elementos* ofrecen. Di así (1892: 11):

Gramática gallega es el arte de hablar y escribir correctamente en gallego por medio de letras, cuyas diferentes combinaciones forman las sílabas de que se componen las palabras.

Segundo unha tradición milenaria, a maior parte dos textos gramaticais contemporáneos ó noso fanse eco de definicións similares que inciden nos aspectos técnicos da disciplina (“a arte”), destacados xa dende a primeira gramática coñecida (*a tekné grammatiké*), e na súa inclinación prescriptivista (de aí a explícita alusión á corrección lingüística)³. A fonte máis inmediata de Valladares, segundo apuntou González Seoane (1992: 206), podería ser a definición aparecida nalgúnhas edicións da gramática da RAE publicadas no XIX, e cita en concreto unha de 1866 que a presenta como “el arte de hablar con propiedad y escribir correctamente”. Pola nosa parte, podemos precisar que conforme o traballo de Martínez González (1996: 17) no que se catalogan, seguindo a D. Fries (1989: 107-125, especialmente 117), as definicións recollidas nas *Gramáticas* da RAE, as que máis coinciden coa dos *Elementos* son as contidas nas edicións publicadas a partir de 1870: “el arte de hablar y escribir correctamente”, definición que a RAE mantivo ata o *Esbozo* (1973). Xa que logo, podemos inferir que o primeiro parágrafo dos *Elementos*, no que se presenta a gramática apelando á corrección da lingua falada e da escrita, é con toda probabilidade posterior á data de 1855 que o mesmo Valladares ofrecía no prólogo como suposto inicio da súa obra.

Se, como parece, a *Gramática* da RAE se encontra na base dos *Elementos*, non debe resultar estraño que a obra de Valladares comparta parecidos presupostos teóricos con relación ó papel que o xénero debería desempeñar na cultura lingüística específica á que era destinada. A fin de contas, o propio Valladares, educado nesa tradición, non esquece recordarnos na propia portada do manuscrito que era Correspondente da Academia Española dende 1880, co que, ó tempo, procuraba certa autoridade para o seu texto. Como se demostra nos numerosos estudos dedicados á función normalizadora da RAE (Carrere 1985², Sarmiento 1984, Fries 1989), a *Gramática* que a institución editou dende 1771 serviu de guía inequívoca no establecemento

³ A de Valladares non deixa de ser unha versión rutineira das definicións habituais nos tratados gramaticais da época que se remontan, segundo explica Lliteras (Salvá 1988: 32), á ofrecida por Diomedes na Antigüidade. A fórmula repetiríase na obra de Prisciano e xeneralizárase nas gramáticas do Renacemento.

da norma. Na primeira edición, a corrección lingüística que a RAE persegue recae nos usos das persoas cultas e nos escritos dos “bos autores”, expresión que aparecerá mudada a partir de 1796 pola de “autores clásicos”, identificados polo xeral cos escritores do chamado “Século de Ouro”. No contexto galego da época, non obstante, tanto o usuario culto coma os usos literarios clásicos resultarían problemáticos para calquera que abeirase a idea de elaborar unha gramática sobre eses conceptos.

En todo caso, sexa cal fose o papel conceptual que a *Gramática* da Academia Española xogase nos fundamentos ideolóxicos en que se sustentan os *Elementos*, o que non se debería perder de vista é o feito de que as constantes do xénero gramatical, como corresponde a unha tradición de séculos transmitida ininterrompidamente, son sen dúbida moito máis poderosas cás pequenas innovacións e orixinalidades de cada nova gramática ou de cada nova tradición lingüística incorporada. De certo, a división cuádrupartita da disciplina que Valladares propón é a mesma que aparece nas gramáticas precedentes da tradición galega de Cuveiro (1868: 7) e Saco Arce (1868: 315-316), coa salvidade de que a “analogía” recibe en Saco a denominación de “lexicología”. Para Valladares, como para a RAE dende 1796, esas catro partes da gramática son a “analogía”, a “sintaxe”, a “ortografía” e a “prosodia”, denominacións que, curiosamente, son as que máis se repiten na maior parte dos textos españois do século XIX segundo Calero Vaquera (1986).

O obxecto de estudo de cada unha das ramas é, na mesma tónica das constantes do xénero, o habitual na tradición gramatical española. Así, para Valladares (1892: 11) -ó igual ca na *Gramática* da RAE (1888: VI)-, o fin da analogía é ensinar a “conocer las palabras”, o da sintaxe o seu “uso, colocación y variaciones”, o da ortografía “el modo de escribir” e o da prosodia o seu “sonido y pronunciación”. Así e todo, Valladares advirte que está particularmente interesado na analogía, “primera y principal”, e que non será o seu propósito tratar separadamente de cada unha delas. E, en efecto, o texto cinguese ó estudo da analogía, se ben contén tamén observacións sobre as outras partes en varios dos apartados desta. Baixo as cinco primeiras seccións, rotuladas como “alfabeto”, “diptongo”, “sílabas”, “monosílabos” e “apóstrofo”, concéntranse consideracións que se adscriben ó que anteriormente identificara como ortografía e prosodia (pp. 11-25). Os tres apartados seguintes (“género”, “número” e “casos”), as varias seccións que dedica a cada unha das partes do discurso e os apéndices léxicos (pp. 25-117), compoñerían o corpo principal da gramática dedicado á analogía. Os apartados dedicados á frase, ós modismos, ós refráns e ás máximas (pp. 117-127) estarían a medio camiño entre esta e a sintaxe.

3. O prescritivismo dos Elementos

A característica que probablemente mellor define o tratado gramatical de Valladares é a súa actitude abertamente prescritiva. Dende un punto de vista normativo pode resultar interesante analizar cómo se deixa translucir esa focaxe e o modelo de lingua que se defende como correcta. Posto nos propios termos que Valladares emprega, a cuestión fundamental sería determinar qué significa “falar e escribir correctamente” en galego.

Como xa apuntamos, as gramáticas españolas do século XIX coinciden en destacar como paradigma do ‘bo uso’ a fala das persoas educadas ou cultivadas (Martínez González 1996: 18). Non obstante, ó longo do século, ó lado da gramática académica que amparaba ademais do uso e do costume o criterio tradicional de autoridade literaria, son cada vez máis os textos gramaticais que, seguindo a liña das gramáticas castelás de Salvá (1830) e Bello (1847), adoptan posicións máis favorables ó uso real das linguas. Rexeitando o loxicismo do século anterior, Salvá (1988: 120) refírese por exemplo ós “escritos o conversación de las personas doctas”⁴ e o americano Bello, tomando como cerne das súas investigacións a lingua oral, define a gramática no primeiro capítulo como “el arte de hablar correctamente, esto es, conforme al buen uso, que es el de la gente educada” (1988: 165). A *Gramática de la lengua castellana* de Salvá exercería, segundo nos advertiu González Seoane (1992: 207), “unha influencia considerable sobre Valladares”. O influxo, así e todo, resulta máis aparente do que real tal e como veremos nos criterios lingüísticos ós que Valladares adoita apelar.

O contexto bilingüe e diglósico da Galicia decimonónica non era comparable ó ambiente lingüístico en que operaban normalmente os gramáticos do castelán e isto determinaría unha certa actitude paternalista dos gramáticos galegos con relación á lingua na que estaban interesados. Valladares será, neste senso, un partidario a ultranza da regulación lingüística do galego, intentando defender a súa posición

⁴ No plano da teoría gramatical, á par das gramáticas da RAE aparecen outras que presentan un espírito máis renovador. A que rompe co loxicismo gramatical do XVIII é a do valenciano Vicente Salvá y Pérez, que consagra na investigación lingüística do español a observación da lingua que usan as persoas doutas. Salvá propón facer unha descrición gramatical do español da súa época e non impor uns usos determinados: “La gramática de la actual lengua castellana no es otra cosa que el conjunto ordenado de las reglas del lenguaje que vemos observadas en los escritos o conversación de las personas doctas que hablan el castellano o español”. Amais de servir para aprender a escribir correctamente a lingua, a gramática ten como finalidade: “señalar el rumbo que conviene seguir, para evitar el desaliño e incorrección del habla común, los errores de una gran parte de los libros que andan impresos y los casuales descuidos aun de los pocos que merecen ser propuestos por modelos de lenguaje y de estilo” (Salvá 1988: 67).

prescritivista de carácter erudito e elitista, a pesar de que as clases cultas xa case desertaran por completo do seu uso (1892: 125):

No faltarán desocupados, ó aristarcos que nos tachen de exigentes, si no es de pretenciosos, al detenernos en estos que llamarán refinamientos, propios más bien de la lengua castellana que de un dialecto relegado al ignorante vulgo y que *la gente culta, la gente fina casi no habla ya*” (o destacado é noso).

Tendo en conta a especificidade cultural e intelectual da Galicia decimonónica é preciso que, previo a calquera análise do modelo e criterios de corrección que Valladares e os seus predecesores favoreceron, consideremos os condicionantes que nun sentido ou noutro influíron na súa actividade lingüística:

1) Os gramáticos enfrontábanse a unha lingua mal descrita e sen tradición de estudos filolóxicos nin gramaticais. Amais, a súa formación lingüística era pouco especializada.

2) A tradición escrita do galego era moi débil e, como consecuencia, a mesma escrita da lingua, o que hoxe se denomina grafización nos procesos de planificación lingüística, resultaba problemática. Os debates ortográficos centran boa parte das discusións lingüísticas do XIX.

3) Ante a ausencia dunha norma lingüística ou literaria que aglutinase a diversidade dialectal, os gramáticos sentíanse obrigados a abordar tarefas complexas de selección e codificación, discutibles en función dos criterios usados.

4) A preocupación case obsesiva por deslindar o que é propio do que é alleo, o que é puro do que está contaminado, o que é correcto do que é incorrecto, resultaba da constatación do bilingüismo crecente dentro da sociedade galega e da toma de consciencia ante unha situación verdadeiramente confusa de contacto e interferencia entre variedades lingüísticas próximas.

A presión que o castelán como lingua oficial comezaba a exercer de maneira visible sobre as variedades autóctonas do galego a través da Administración do Estado, da Escola e da Igrexa facíase evidente na frecuencia dunha serie de tópicos de orde sociolingüística que aparecen recorrentemente nos textos do século XIX que se ocupan do galego⁵. Algúns deles son:

1) O desequilibrio lingüístico a varios niveis (xeográfico, social e mesmo xeracional) como consecuencia do desprestixio social

⁵ Vid. Alonso Montero (1970: 19-27) e Hermida (1990).

do idioma. Determinados sectores da sociedade do medio urbano e vilego rexeitan o galego por consideralo símbolo de atraso, rusticidade e incultura. Este contexto favorece o cambio lingüístico interno e a aparición de idiolectos de transición. A fragmentación nunha especie de minifundismo lingüístico, como resultado da falta de liderado recoñecido dunha área dominante dentro do país, corre parella á erosión e nivelación dialectal na dirección da lingua oficial. Esta situación era, en todo caso, propicia á diversidade e ás tendencias disgregadoras antes que á uniformidade e os procesos de unificación lingüística que todas as gramáticas promoven de maneira propositada

2) A inexistencia de rexistros lingüísticos cultos provocada pola ausencia de institucións propias que operasen coa lingua autóctona. A presenza doutra lingua nos centros de poder locais favorece a diglosia e impide a elaboración de rexistros lingüísticos diversificados, neutralizando a modernización léxica e terminolóxica e o desenvolvemento de estilos e niveis dentro da mesma lingua.

3) A desintegración e deterioro do sistema lingüístico vernáculo, visible na introdución de castelanismos e na proliferación de formas híbridas. É consecuencia do transvasamento do prestixio a unha variedade lingüística esóxena.

Valladares, consciente observador da lingua e dos efectos sociais que pesaban sobre ela⁶, utilizará a súa gramática para tentar atallar os problemas aquí expostos sumariamente, ás veces aceptando e seguindo o exemplo e maxisterio dos gramáticos e lexicógrafos que o precederan, outras disentindo das súas opcións e actitudes. A diferenza do que ocorre nos tres primeiros textos gramaticais publicados, nos que predomina a descrición lingüística sobre as recomendacións prescritivas (Fernández Salgado 2000: 194-195), a actitude do noso autor dentro da súa gramática é as máis das veces abertamente prescritivista no sentido de valorar como mellores unhas formas lingüísticas sobre outras e coidar que deben ser promovidas sobre o conxunto da comunidade lingüística. Existen, con todo, exemplos a medio camiño entre a simple descrición e a prescrición moderada expresada nos termos de “Úsase”, cando a simple enunciación -aínda que non imperativa- aparece sesgada ou incompleta. É o que ocorre, por exemplo, cando nos *Elementos* se fala do uso do artigo cos nomes propios nos que se omite a opciona-

⁶ No prólogo “Al lector” dá a entender que a súa proposta de regras gramaticais ten por obxecto o facer conscientes ós galegos do que falan e escriben: “carecemos de regras gramaticales que tiempo es que aprendan los niños en las escuelas y se generalicen luego en las clases todas, *si ban de tener mediana conciencia de lo que en gallego hablen y más aún de lo que en gallego escriban*” (as cursivas son nosas).

lidade, existente na lingua da época, con topónimos como Francia, España ou Galicia. Isto é o que indica Valladares (1892: 29):

Úsase el artículo delante de los nombres comunes, más no delante de los propios, excepto cuando se habla de reinos, provincias, montañas y ríos célebres. Así decimos: *a Francia*; [...] *a España*; [...] *a Galicia*; [...] *o Aragón*; [...] *os Pirineos*; [...] *o Douro*; [...] *o Sil*; [...] *o Ulla* &c.

Tanto na estratexia prescritiva coma no patrón de lingua promovido, Valladares oponse fundamentalmente a Saco Arce, o gramático por excelencia do Rexurdimento galego do XIX. O Valladares de fins do século representa, sen dúbida, o arredamento da tradición gramatical galega establecida polo gramático ourensán que, non obstante, non tivo repercusións directas sobre as tarefas gramaticais posteriores polo feito de que o seu texto permaneceu inédito case cen anos. É certamente, en tanto que Saco basea a súa descrición no galego popular ourensán, Valladares parte nos *Elementos* do presuposto de que a gramática galega, en conformidade coa definición esbozada, é ante todo unha abstracción e idealización da lingua e, en consecuencia, debe responder a un certo ideal de corrección lingüística ó que deberían aspirar os galegos das “clases todas” (1892: 9), incluídos os que “saben y pueden algo”, é dicir, a xente “culto y fina de nuestra patria” (1892: 125). Ideas semellantes xa as expuxera en “Una reflexión” (1888b: 398).

Como xa sinalou González Seoane (1992: 210 e ss.), Saco representa canto a que modelo debía seguir o galego a tendencia “popularista”, que preconiza aproximar no posible o uso culto do idioma ó uso real dos falantes. En contraste, Valladares formaría parte dunha nómina de autores que constituirían a tendencia “cultista” da gramática do XIX, que consideraba que o galego popular, e especialmente o aldeán, eran “un cúmulo de vulgarismos e incorreccións” (González Seoane 1992: 211) e, por tanto, engadiríamos nós, precisaba ser pulido e elaborado sobre outras bases diferentes das estritamente populares. A liña gramatical “elitista” defendida por Valladares concordaría ideoloxicamente coas observacións de varios autores e eruditos da segunda metade do século XIX, entre os que destacan V. Turnes, M. Martínez González, E. Martelo Paumán ou A. Martínez Salazar (vid. Alonso Montero 1970: 42-45); Por outra banda, os traballos e notas gramaticais publicadas por Manuel Rodríguez Rodríguez (1892), aínda que xa tinguidas de consideracións históricas, alíanse igualmente coa posición cultista.

Non obstante, a afirmación anterior de González Seoane de que Valladares comparte unha visión negativa do galego popular ó rexistrar como erróneos ou vulgares vocábulos e construcións propia-

mente galegas -non sendo falsa-, cumpriría matizala polo aprecio que sentía e amosaba polos saberes populares. Pois se dalgunha maneira se pode caracterizar o “Valladares, home de letras” é, xustamente, a través da súa paixón polo folclore, que se plasma no interese por recoller cantigas, contos, refráns, expresións, palabras, tradicións... polas terras nativas da Ulla. En definitiva, Valladares é ante todo un gran estudioso e coñecedor do “popular” e un tenaz compilador da súas formas lingüísticas e literarias, aínda que iso non é obstáculo para que cando oficia de gramático se mova cos parámetros predominantes nas gramáticas españolas da primeira metade do século XIX: por unha parte, asumindo o herdo ideolóxico da gramática xeral que supoñía a existencia duns principios comúns a todas as linguas; por outra, adoptando moi en consonancia co modelo académico español unha actitude normativa de carácter elitista que ten como finalidade perfeccionar unha lingua que reconece como principalmente “popular” e “dialectal”.

Un exemplo de como Saco e Valladares abordan un mesmo fenómeno gramatical pode servirnos para ilustrar as diferenzas entre o descriptivismo do primeiro, atarefado na investigación das peculiaridades dunha lingua dada, e o prescriptivismo imperante no segundo, apoiado sobre todo na crenza dunha gramática común con criterios de corrección válidos para linguas distintas.

Dentro da sección dedicada ós tempos verbais, despois de rexeitar a existencia de tempos compostos con *haber*, Saco (1868: 67) pasa a describir a presenza singular do infinitivo conxugado en galego:

Una particularidad notabilísima del verbo gallego, es que el infinitivo que en las demás lenguas es modo impersonal, puede aquí conjugarse, como los otros modos, por personas, y números (b). También se emplea sin embargo, con frecuencia como indeclinable.

Na nota (b) aclara:

(b) Sin duda parecerá extraña esta doctrina aun á los mismos gallegos, sí no han bajado la atención al análisis de su propia lengua; pero nada más verdadero. Los ejemplos que se aducirán en la sintáxis, lo comprobarán suficientemente.

A pesar de que o fenómeno contradecía aparentemente a corrección lingüística que amparaban tanto a gramática latina coma a española, Saco tenta operar co galego sen prexuizos, examinándoo con criterios internos á propia lingua e describindo o que encontra⁷. O latinista e

⁷ A modernidade do método case estrutural (repárese no uso da palabra que destacamos na cita que segue) co que opera Saco aparece patente neste parágrafo do prólogo da súa gramática: “Tal vez se me tachará en él de ser demasiado servil á causa

helenista ourensán confórmasse con referir de maneira aséptica os usos lingüísticos e comparar as formas que analiza coas doutros tempos verbais da mesma lingua ou coas doutras linguas coas que o galego puidera ter relacións ou estar historicamente emparentado. Tras ofrecer o paradigma da primeira conjugación e actuando conforme o fai con outros aspectos gramaticais, Saco (1868: 70) opta por relacionalo formalmente co futuro de subxuntivo do propio galego e por desbotar a orixe grega a pesar da coincidencia formal.

A neutralidade do ourensán contrasta co estilo prescriptivo do ullán. Dentro da sección dedicada á conjugación dos verbos regulares, Valladares (1892: 52-53) rexistra o feito lingüístico mencionando a Saco, pero no seu afán de perfeccionar a lingua sobre o modelo correcto do español proscribe o seu uso por innecesario e redundante. E para facer sentido disto cómpre remitir á súa idea de gramática e á definición do modo infinitivo (que evidentemente acaían ben ó latín e ó español): “Infinitivo es el que habla, sin atender ni á los números, ni a las personas, como haber, acabar, cantar” (Valladares 1892: 47). A partir de aquí, empregando un criterio lóxico e racional, o infinitivo persoal queda descartado e pode ser presentado como unha aberración gramatical por moito que dixerá o seu gramático predecesor. Comenta Valladares (1892: 52-53) :

Esta conjugación, especie de futuro imperfecto de subjuntivo, creémos que ni es precisa, ni debe aconsejarse. Y que no es precisa, lo probarémos á medio de algunos ejemplos: *Para os meus asuntos andáren, estáren, ou íren ben arreglados: Ja non s'atòpan hòmes para poda-las viñas e virá tempo de podáren as mullères*. Quitémos á los infinitivos de estos verbos su terminación *en* y los ejemplos aducidos dirán, significarán lo mismo, pero de una manera más pura, más correcta.

Valladares inclúe as seis persoas do infinitivo cando rexistra o paradigma dos verbos regulares da 1ª conjugación e comenta que as entende como unha maneira menos pura de significar cá representada pola forma única do infinitivo non flexionado, pero evítaas voluntariamente no resto das conjugacións. Segundo el, o infinitivo conxugado debe ser desterrado do galego correcto ou relegado, como ocorre con outros feitos marxinais, ós usos literarios como simple licenza poética á que un pode recorrer se fose preciso: “maldita necesidad

del respeto que muestro á los modos de decir y de alterar la *estructura* (sic) de las palabras usados (sic) por la gente del campo pero á esto responderé: primero, que una lengua que apenas puede llamarse escrita, no puede tenerse por pura, sino tal como la hablan las únicas personas que no se han dejado contagiar del castellano[...]; segundo, que el examen atento y comparativo de esas alteraciones, al parecer opuestas a la corrección gramatical, me ha hecho conocer que tienen su fundamento en la naturaleza e índole particular de la lengua misma”.

tiene de la adición *en*, para significar lo mismo; solo, si, para llenar el verso”, afirma unhas liñas máis abaixo ó comentar un emprego nunha estrofa lida nun xornal. Páxinas máis adiante, Valladares (1892: 97) volverá sobre o infinitivo para lembrarnos que no galego a morfoloxía verbal adoita concertar co suxeito, se ben matiza que cómpre ter presente a prescrición recomendada con anterioridade:

En conclusión, o Valladares gramático amósase dialogante con Saco Arce, aínda que se opón a el tanto na focaxe coma en varios dos usos lingüísticos concretos que trata de regular. O prescristivismo que preconiza ten por obxecto a pureza, unidade e perfeccionamento da lingua, metas ás que aspira servíndose de criterios que en contados casos se desprenden da práctica ou dos usos actuais do galego.

Os xuízos tendentes a considerar as regras gramaticais do castelán como modelo de corrección do galego, que discutimos no exemplo do infinitivo persoal, aparecen de modo recorrente cando fai referencia a aspectos sintácticos e a algúns ortográficos e, en menor medida, cando atinxen á analoxía e ó léxico en particular. O modelo de galego que Valladares propugna en 1892 aparece patente cando se teñen en conta dúas das obras expresamente citadas no texto nas que tamén prima o prescristivismo: a *Gramática de la lengua castellana* da RAE (citada nunha ocasión na páxina 19, cando ditamina o uso correcto das grafías <g, j, x>)⁸, e *Los defectos del lenguaje* de Emilio Álvarez Giménez (mencionada en tres, nas páxinas 108, 111 e 124, para proscibir unha serie de usos sintácticos e lóxico-semánticos).

No que toca á ortografía, como xa anotaron Hermida (1987), González Seoane (1992) e nós mesmos (Fernández Salgado 2002), Valladares representa a terceira vía na principal disputa normativa que se desenvolveu na segunda metade do século XIX: a da representación do fonema /j/. No debate de 1888 as dúas principais correntes situábanse unha en torno á defensa da tradición gráfica antiga continuada polo portugués e outra a favor da innovación simplificadora nunha única letra, o <x>. A vía etimoloxista, defendida dende Pintos por un grupo importante de eruditos e estudiosos, propoñía o uso de tres grafías distintas (<g, j, x>) conforme a orixe e uso histórico. A alternativa fonémica, denominada “equista”, era a adoptada na gramática de Saco e mais na obra de Rosalía de Castro, e secundada por unha boa parte dos usuarios do galego escrito, incluída unha das publicacións de carácter popular de máis difusión da época, *O Tío Marcos da Portela*. Os “jotistas” representaban a versión ortográfica elitista, os “equistas” a populista. A proposta de Valladares, aparentemente encadrable na liña etimolóxica en tanto que predicaba o uso dos tres grafemas (cunha clara inclinación polo <j>), pretendía facilitar a dis-

⁸ O ano de edición que menciona (1736) é incorrecto, xa que a primeira edición da gramática da RAE é de 1771. Poida que se deba a un erro do editor.

criminación correcta do seu uso coa adopción do castelán como guía e non do latín, como en xeral propugnaban os etimoloxistas. A vantaxe social que obviamente tiña era o feito de que todos os usuarios potenciais do galego foran alfabetizados en castelán e, polo tanto, coñecían as súas regras ortográficas: “nosotros”, comenta Valladares (1892: 19), “escribimos y escribiremos, no *xe, xi*, sino *ge, gi* en las voces que así se escriban en castellano”, e igualmente di con *ja, je, ji, jo, ju*, “que el lector pronunciará como si escritas estuviesen con *x*”, reservando o *x* “únicamente para ciertos casos dudosos y algunas voces que en castellano lleven la *s*”.

Se o castelán podía ser utilizado na modelación da ortografía galega para favorecer a súa propia cohesión, as regras gramaticais do español podían servir igualmente en certos casos para axudar na corrección das supostas redundancias, incongruencias ou defectos que afectaban ó galego. Como xa con anterioridade sinalaron Santamarina (1974) e González Seoane (1892), Valladares condena no galego os erros que Álvarez Giménez advertira e proscibía no castelán que se adoitaba falar e escribir en Galicia. A efectos prácticos, dado que a maioría daqueles tiñan a súa orixe na transferencia de estruturas morfolóxicas e sintácticas da lingua autóctona á castelá, nos *Elementos* acababan por sancionarse como incorrectos usos lingüísticos enxebremente galegos coma estes (citamos exemplos de Valladares):

- 1) A ausencia da prep. *a* nas perífrases *ir + infinitivo, vir + infinitivo*: *vou ver quèn chama, todo vèn dar ali*.
- 2) A locución prepositiva *a por*: *vóu á por un racimo d'uvas*.
- 3) O infinitivo xerundial: *Jan anda à pedir á limosna*.
- 4) A rexencia de *guindar* e *tirar* coa prep. *con*: *guinda co-esa pèdra*, e con *chamar (por), morrer (a), matar (a)*: *créo que cháman por min*.
- 5) A ausencia da prep. *de* entre o verbo auxiliar e auxiliado na perífrase *haber + infinitivo*: *esa delor há pasar*.
- 6) A rexencia da prep. *de* con certos verbos, como *còidei de non facerche daño*; con outros que non a rexen (o que hoxe se denomina “dequeísmo”): *supoño de que virás á miña festa*; e en expresións onde non lle correspondía, como en *facerse (de) cargo*.
- 7) O uso de *en* co presente de *ir*: *vai en Santiago*.
- 8) Os usos de *acordar* que non sexan o reflexivo: *eso ja n'acorda, ja non m'acòrda á leución, meu pai ind'acòrda ós franceses*.
- 9) A locución *estar á pé*: *ás doce d'a nõite o mèn señor inda'stá á pé*.
- 10) A concordancia xenérica co substantivo de *medio* cando ten función adverbial: *estou suando e teño a camisa media pegada ó corpo*.
- 11) O uso de *deprender* como sinónimo de *ensinar*: *bènia a señora que deprende a doutrina às suas criadas*.

12) Os usos redundantes de certos verbos cos seus de adi-
tamentos: *rubir arriba, bajar abajo, entrar pra dentro*.

Para Valladares, como para outros cultivadores do galego do momento educados na cultura española, o mellor galego era o que dalgún xeito se podía corresponder coas formas e valores do castelán. Para efectos prácticos, dito nas palabras de reproche de Alonso Montero (1970: 44), isto equivalía ó “galego menos galego ou, doutro modo, o máis próximo ó castelán”. O curioso de toda esta particular concepción resulta de que Valladares, un ullán que tiña e coñecía o galego como lingua primeira⁹ e que quería facer gramática galega, asumía e aplicaba a mesma ideoloxía lingüística ca Álvarez Giménez, un profesor nacido en Zamora que chega destinado a Pontevedra como Catedrático de Instituto para ensinar boa lingua ós pontevedreses. Así e todo, un e outro comparten o feito de seren fillos bilingües do novo Estado do XIX. En fin, coa súa gramática galega, redactada en español, cos exemplos en galego sistematicamente traducidos a este, opera da maneira en que o fai imbuído da nova ideoloxía rexionalista bilingüe que acaba constituíndo o que hoxe coñecemos como Rexurdimento.

4. O principio de autoridade

O enfoque prescritivo que Valladares adopta nos *Elementos* é, sen dúbida, un fiel reflexo das ideas e concepcións lingüísticas dominantes entre as elites galegas que aspiraban a conseguir para Galicia e o galego a respectabilidade que lles correspondía no concerto das rexións españolas. Así e todo, contra finais do século XIX o vínculo real entre as clases altas e cultivadas de Galicia e o galego, tal e como o recordan referencias contemporáneas, tornárase feble de máis, tanto para demandar con firmeza o estudo e ensino do galego coma para tentar procurar a norma e a corrección lingüísticas exclusivamente entre os seus usos lingüísticos. Valladares, que formaba parte desta clase intelectual tanto por nacer no seo dunha familia acomodada e culta coma pola educación universitaria recibida, era obviamente consciente das limitacións e posibilidades do seu proxecto gramatical. Os ideais e valores lingüísticos que nela se propugnan (coma tal, o da aptitude do galego ou o amor e orgullo por unha lingua moi pouco valorada socialmente) debían de ser forzosamente sospeitosos para a boa sociedade educada na corrección gramatical española (implicitamente contraria ó galego).

⁹ No sentido de lingua aprendida dende novo, “como es el que mamá y hablo ordinariamente entre honrados labradores”, di no artigo “Escritura gallega” (1888a).

Neste contexto, só o feito de pretender unha certa autoridade lingüística para a gramática supoñía unha tarefa de difícil abordaxe. Valladares, formado no castelán, oscilará entre (1) a adhesión á propia autoridade que irradiaba da gramática española¹⁰, (2) a revisión crítica dalgún dos usos escritos contemporáneos (en ningún momento o autor chega a reconecer algo así como unha tradición canónica de autores que puidesen servir de modelo lingüístico e literario) e (3) a morna e sempre desconfiada aceptación de usos lingüísticos populares, filtrados a través das súas propias investigacións folclóricas. A asunción, case cega, dos prexuízos lingüísticos de clase herdados da súa educación na gramática española e latina (e ata certo punto francesa) constituíu o tema principal da sección anterior. Nesta centraremos noutros dous aspectos: na revisión e crítica que propón dos procedementos ortográficos predominantes entre os poetas e cultivadores da lingua da época e no recurso, por defecto, á exemplificación a partir de textos da literatura popular, particularmente coplas.

En contraste co método empregado no *Diccionario Gallego-Castellano* (1884), a síntese gramatical de Valladares apenas contén exemplos de autores literarios¹¹. O carácter elemental e abreviado do texto a modo de extracto ou epítome, o pouco desenvolvemento adquirido pola prosa durante a segunda metade do século XIX e a ausencia na súa gramática dunha parte sintáctica non propiciaban realmente a factura dunha gramática de autoridades. Emporiso, seguindo o ronsel de Saco Arce e doutros compendios gramaticais do castelán que circulaban na época, Valladares recolle, a xeito de apéndice poético titulado “Poesías diferentes” (pp. 133-152), composicións de trece autores.

Se se deixa de lado o valor estético das mostras literarias elixidas, o significativo dos textos escolmados é que, igual ca Saco os presentara antes, todos aparecen editados seguindo os criterios e regras ortográficas preconizados ó longo da súa gramática, sobre todo no referido ós acentos como marca de abertura de vogais e ós guiños e apóstrofos; non así na grafización do /j/, onde aparentemente parece respectar a opción do autor (ou cando menos o texto fonte de onde o tomou). Na opinión de Valladares, esta intervención estaría xustificada tendo en conta que o momento literario do galego era aínda inestable se se xulgaban os logros estritamente ortográficos canto á acep-

¹⁰ É a autoridade que emana da Academia Española e da súa gramática para o castelán a que Valladares envexa e desexa para o galego. De certo en “Escritura gallega” (1888a) reconece a urxencia de constituír unha Academia rexional, “un cuerpo científico”, que elabore unhas normas que sexan aceptadas por todos.

¹¹ Valladares incluíu no seu *Diccionario* 114 citas literarias poéticas de 33 autores do seu tempo, amais de 268 cantigas e 463 refráns (vid. Fernández Salgado 2004b). Pola contra, a única alusión directa rexistrada nos *Elementos* é a referencia ó uso do iode epentético por Rosalía, e o propósito non é precisamente o de autorizalo.

tación dun sistema común. Cando discute o que denomina a “gran cuestión sobre el modo de escribir el gallego”, o que comenta é precisamente a heteroxeneidade gráfica e a manipulación recíproca da gráfica dos textos (Valladares 1892: 19):

La diversidad de pareceres nace en parte, a nuestro juicio, del cariño que, en fuerza de uso, han tomado unos a la *x*; otros a la *g* y *j*; tanto que si los segundos copian, ó reproducen, escritos de los primeros, cambian la *x* en *g* y *j* y estos al copiar escritos de aquellos, la *g* y *j* en *x*.

Á parte da cuestión do uso de <g, j, x>, Valladares tratou tamén dos outros temas ortográficos conflictivos na escrita da época, nomeadamente a acentuación marcando grao de abertura (pp. 12-14, § 3 da p. 16); a regulación do uso do apóstrofo (p. 25, pp. 39-40, § 5 da p. 46, p. 98, p. 106, p. 109, pp. 110-111, pp. 111-112) e a do guión ou trazo de unión (p. 91, p. 98, p. 105, p. 106, p. 109, p. 112). Conviría recordar aquí que precisamente o primeiro dos propósitos que animaran ó autor na redacción do texto gramatical fora o de dar resposta ás críticas recibidas sobre a ortografía adoptada no seu *Diccionario* (1884). Neste punto, tanto a defensa práctica da vía gráfica etimolóxica coma o tratamento que fai das regras de acentuación apelando á natureza vocálica do galego e xustificándose principalmente de non seguir as preferencias manifestadas por Saco, resultan paradigmáticos dos varios modos (isto é, acudindo á analogía e á etimoloxía ou polemizando coa autoridade gramatical autóctona) en que Valladares tenta xustificar a súa “non caprichosa escritura”.

Coma o gramático ourensán, Valladares recoñece a existencia de vogais medias abertas e pechadas, pero a diferenza del propón utilizar de modo regular un acento diacrítico que permita distinguir a abertura nas vogais medias tónicas e pretónicas, para evitar así a homonimia e ambigüidade de enunciados como “Non podo pórque non podo”, que non tería conforme o seu sistema de acentuación: “Non pódo pórque non pòdo” (Valladares 1892: 14). Como se deixa ver, o til que propón para marcar as vogais medias abertas é o grave, en tanto que para as pechadas é o agudo¹². En varias notas a pé de páxina, o gramático ullán polemiza con Saco acerca da motivación dos seus respectivos sistemas, pero non deixa de destacar tamén as coincidencias entre ambos, indicando entre elas o uso do diacrítico agudo para a preposición <á> (fronte ó <a> artigo) e o do circunflexo nas

¹² Ó inicio da súa *Gramática Gallega*, Saco representaba as vogais medias abertas cun circunflexo (<fênto> e <pôrta>), pero na sección que dedica á acentuación non recomenda o seu emprego. No uso simplificado proposto dos acentos distinguía entre o agudo, que podía indicar tonicidade ou ser usado con valor diacrítico, e o circunflexo, que marcaba a pronuncia aberta das vogais especialmente orixinada nunha contracción. Valladares rexeita o uso sistemático do circunflexo por economía.

contraccións <ô, ôs, â, âs>¹³. A efectos visuais, a acentuación de Valladares, que en palabras de Santamarina (1974) resulta unha acentuación “á grega”, confírelles ós seus textos un aspecto gráfico bastante distinto da proposta do ourensán. Aínda recoñecendo as dificultades implícitas na súa proposta, pois as “vocales que se pronuncian abertas en unas localidades, en outras se pronuncian cerradas”, Valladares (1892: 16) conclúe o primeiro apartado invocando os escritores galegos para que apliquen “el circunflejo á la vocal de los dativos y acusativos de los nombres; el grave, á las vocales que pronuncien abiertas, y el agudo á las cerradas y a la preposición á”.

O segundo asunto ortográfico discutido en varios apartados ó longo do texto é o da representación das contraccións, elisións e outros trazos prosódicos de supresión ou cambio de sons. En Saco o apóstrofo ou “comilla” e o guión ou “rayita horizontal” apenas ocupaban un parágrafo na parte da gramática destinada á ortografía. A extensión e autoridade con que Valladares trata o uso destes dous signos auxiliares da escrita procede da súa familiaridade co tema, pois xa o abordara anteriormente en “Del apóstrofo en la escritura gallega” (1879), publicado na madrileña *La Ilustración Gallega y Asturiana*.

O seu afán principal, tanto neste artigo coma nos *Elementos*, é o de racionalizar a súa profusión indiscriminada nos escritos co propósito de lograr unha maior claridade neles e non fatigar o lector. Esta idea dun uso abusivo, repetida unha e outra vez, é tomada como pretexto para formular a súa proposta de regularización gráfica. O criterio que segue, claro está, non podía ser o do uso, pois non existía consenso nin costume universalmente aceptado. Tampouco lle servía o de autoridade, xa que os poetas e escritores galegos non chegaban a usalo coa debida medida e mestría. Xa que logo, Valladares asumirá o reto valéndose unicamente do criterio lóxico como guía. As elisións por razóns de eufonía non son de feito un trazo exclusivo nin peculiar do galego, como el recoñece: “¡Cuántas vocales contraemos en castellano que podrían elidirse a medio del apóstrofo y, sin embargo, no se eliden” (Valladares 1892: 25), polo que non encontra razóns de peso para sinalar na escrita canta contracción se produce na fala. O seu labor de gramático, neste caso, sería o de estudar os contextos en que se producen as elisións e contraccións “limitando á ciertos casos el uso de dicha figura”.

A pesar de aparentemente serviren propósitos semellantes, para el as funcións do “apóstrofo” ou “virgulilla” (1892: 25, 110) e da “rayita” ou “*trait d’union*” (1892: 25, 112) son claramente diferentes: o apóstrofo “indica la supresión de la vocal final de una palabra, siguiendo otra que empieza también por vocal”; pola súa parte, a raíña

¹³ Neste último caso Valladares acaba asumindo a proposta de Saco, xa que no seu *Diccionario* (1884) estas contraccións marcábaas con acento grave.

ou trazo de unión sinala a “supresión, ó cambio de consonantes”. A casuística do emprego que Valladares propón ó longo do tratado vén dar conta da complexidade fonotáctica da lingua falada e das evidentes dificultades do sistema gráfico que defende¹⁴. Era difícil que unha proposta normalizadora tan complexa puidese chegar a triunfar nun contexto con usos do galego limitados fundamentalmente á poesía e ó teatro.

Canto á recorrencia á literatura popular, a exemplificación a base de coplas e cantigas populares, pode servir tanto para corroborar usos lingüísticos que el considera recomendables ou correctos (1892: 15, 34, 47, 94, 119), coma para censurar outros supostamente vulgares ou pouco aceptables pola súa gramática (1892: 108). Así, as primeiras palabras da copla da páxina 15, que comeza co verso “ N’a alma se me clavou”, inclúese para demostrar que o iode epentético, que aparece con certa frecuencia cando a forma feminina do artigo *a* vai seguida de palabras que empezan por vogal, non se usa de maneira xeneralizada. Valladares discute o seu rexistro gráfico sopesando varias posibilidades de representación, entre elas <a y-alma>, <a-y-alma> ou <a yalma>, aínda que finalmente considera o fenómeno pouco aceptable por ser de natureza esporádica e non xeral en todos os dialectos galegos¹⁵.

Pola súa parte, a cantiga transcrita na páxina 108 insírese co propósito de sancionar como supostamente “indebida” a supresión da preposición “a” na perífrase de *ir + infinitivo*. Evidentemente, cando recorre ó cantigueiro popular o que nel encontra é o uso máis tradicional e mesmo o máis estendido no momento, é dicir, a ausencia da preposición: “cando t’o sol vai buscar”. Como ocorre coas outras estruturas e formas vernáculos proscritas deste apartado dos *Elementos*, é o seguidismo acrítico do “autorizado” opúsculo de Álvarez Giménez o que induce a Valladares a valorar negativamente a variación lingüística que supostamente contradicía a única gramática estudada na escola. Tal e como González Seoane (1992: 214) apostila: “Quizais pensaba don Marcial que o que non era digno de abondo para o español tampouco debía valer para o galego”.

En todo caso, a alta consideración que demostra polos modismos, refráns e expresións coloquiais queda constatado no material diverso de carácter folclórico e popular que incorpora nas seis páxinas que insire na parte final da gramática (1892: 118-124). Se se acepta que

¹⁴ As regras cos usos obrigatorios, optativos e de proscrición dos dous signos nos *Elementos*, en confronto co artigo de 1879, poden verse en Fernández Salgado 2002: 310-313).

¹⁵ A continuación aduce a autoridade de Saco para indicar que o catedrático ourensán non a representa cando cita os modismos: *traballèi d’aquela alma; è unha tèrra d’aquela alma*. É difícil saber se o fai en ton polémico, posto que Valladares identifica erroneamente este –y– antihiático co alomorfo *y* da conxunción copulativa *e*.

o modelo sintáctico proposto por Valladares é, como afirmaba Carballo Calero (1970b), “pouco galego” no sentido de que parece modelarse sobre a norma culta do español, en contrapartida, é preciso recoñecermos a paixón que o gramático ullán sente pola pragmática da lingua. Porque, en definitiva, para Valladares a esencia da lingua galega residía ademais de na enxebreza das palabras, como se observa nos listados de días, meses, estacións e antroponimia diferencial que rexistra (1892: 115-118), na frescura e na viveza do xiro e da frase feita que oía e recollía directamente de boca dos paisanos. En liña coa tradición de tratadistas gramaticais das linguas vulgares do renacemento e dos seus continuadores os cultivadores románticos (na liña de que recoñecían o valor da autoridade anónima do pobo), Valladares móstrase nestas seccións últimas como o atento coleccionista e divulgador que foi do modismo, do refrán e dos “dicires”, as formas de expresión máis idiosincráticas das linguas.

5. Os usos lingüísticos

Nos *Elementos*, Valladares tenta sistematizar regras e preceptos lingüísticos sobre o modo de falar e escribir o galego con corrección. Este prescritivismo asentado na consideración da gramática como “arte” apela a varios criterios de corrección. O principio de autoridade, como se viu na sección anterior, non é para o autor un criterio seguro para decidir o que é ou non o galego correcto. Os *Elementos* non xustifican as regras que preconizan o acatamento dunha autoridade lingüística respectada, aínda que o gramático Saco Arce apareza no fondo en varias ocasións, nin tampouco, como se podería pensar pola débeda contraída coa RAE e con Salvá, no sometemento voluntario a un conxunto de textos ou autores literarios orixinais dignos de atención.

A autoridade coa que poidan parecer investidos hoxe os *Elementos* emana da súa integración nun determinado xénero, isto é, na súa adscrición ou adhesión a unha tradición gramatical que abrangue o estudo do conxunto das linguas clásicas e nacionais reducidas a imaxe daquelas. Neste sentido, tal e como o texto dá a entender na liña do racionalismo do século XVIII, os principios lóxicos e os conceptos gramaticais serían universalmente aplicables, por moito que o desafío real de todo gramático dunha lingua particular estivese evidentemente na análise e valoración dos usos lingüísticos específicos da lingua obxecto de estudo. O noso obxectivo é investigar na gramática a utilización de dous criterios non sempre harmonizables: (1) o de uso correspondente ó costume ou consenso da doutrina gramatical tradicional, que é posible rastrexar na vindicación de certas formas

como correctas, e (2) o criterio lóxico ou racional que sobre todo parece desprenderse do modelo de gramática xeral ó que Valladares se acolle.

No prólogo, Valladares (1982: 9) considera o mérito que lle merecen as obras de dous dos seus predecesores. Da de Mirás (1864) opinaba que era defectuosa en exceso. Pola contra, da de Saco Arce (1868) reconece que é excelente como libro de consulta, pero por iso mesmo cre que se adapta mal ás características requiridas polo perfil intelectual do destinatario ó que el pretende dirixir os seus *Elementos gramaticais*: “los niños de las escuelas” y “las clases todas, si han de tener mediana conciencia de lo que en gallego hablen y más aún de lo que en gallego escriban”. E, en efecto, como é fácil de percibir, a *Gramática Gallega* publicada en 1868 non está nin no ideal e modelo de lingua defendido na nova gramática nin no método e procedemento usados na súa organización, que é do que aquí en diante nos ocuparemos.

A concepción prescritiva de Valladares da gramática esténdese tanto á lingua escrita e á variedade literaria como ó uso oral. En relación cos usos orais da lingua, non só rexistra varios aspectos fonéticos distintivos do galego común e do galego dialectal, senón que se encarga de marcalos dende o punto de vista social explicitando a estima, indiferenza ou pouca consideración que lle merece cada un. Ocorre, por exemplo, cando se refire á gheada, segundo a súa propia descrición, a pronuncia forte do *g* e do *j* en formas como “*joʒo* en vez de *goʒo*, *jula* en vez de *gula*”, que é connotada como de xente groseira e condenada en termos clasistas (1892: 20):

Las geadas son inadmisibles así en gallego como en castellano, manera incivil de hablar; sólo dispensable en boca de gente záfia.

A actitude desdeñosa que mostra Valladares en relación coa pronuncia aspirada ou fricativa da gheada non é moi diferente do rexeitamento ou indiferenza doutros eruditos galegos do XIX e de comezos do XX (vid. Alonso Montero 1970: 43-45; Fernández Rei 1990: 177-181), o que constitúe, sen dúbida, un claro indicio do receo que, en xeral, sentiron todos os tratadistas gramaticais do galego ante a lingua falada¹⁶.

Unha actitude similar pode constatarase no seu *Diccionario* respecto do rexeitamento do seseo explosivo, que aparece equiparado á gheada como fenómeno vulgar. Debido quizais ó carácter sintético da

¹⁶ A pesar de ocupar máis de dous terzos do territorio, a gheada foi xeralmente identificada como fenómeno vulgar e condenada de maneira case unánime por cantos se referiron a ela. Só Mirás a admitiu entre os gramáticos, Cuveiro non a menciona e Saco só se fai eco da gheada, referíndose a ela como propia de “gallegos sin instrucción”.

gramática (en ocasións parece coma se se tratase dun conxunto de notas que Valladares vai compilando) ou, simplemente, por non se tratar dun risco propio do dialecto da Ulla, co que el demostra maior familiaridade, este tipo de seseo non se ten en conta no texto¹⁷. Pola contra, en consonancia con todas as gramáticas galegas anteriores á guerra civil, asume sen reticencias o seseo implosivo, a pesar de ter noticias da súa extensión xeográfica limitada ó galego occidental, e rexístrao graficamente (Valladares 1892: 39):

Las terminaciones castellanas en *az, ez, iz, oz, uz* usuales en las provincias de Orense y Lugo, hacen en las de Coruña y Pontevedra *as, es, is, os, us* oyéndose por tanto en las dos últimas *caris, cervis, cicatris, codornis, fás...*

A condición dialectal dun trazo non é, por tanto, a causa máis determinante nas súas censuras ou predileccións lingüísticas. Como xa afirmara catro anos antes no artigo “Una reflexión”, o máis importante para o futuro do galego non era a diversidade dialectal que posuía, senón a formación e establecemento dunha koiné supradialectal que se servise do “mellor de cada localidade” (Valladares 1888b: 398).

As noticias que o gramático inclúe acerca dos usos dialectais da lingua son xeralmente atinadas e, por vía de regra, son asumidos con poucas reservas, mesmo cando non pertencen ó seu dialecto. As restricións que Valladares impón sobre eles, e isto é o que o caracteriza singularmente como gramático, son as propias dunha eufonía intuitiva e dunha presunta gramática xeral ou abstracta de raíces españolas. Isto pode observarse cando trata a pronuncia da conxunción copulativa *e* de maneira ambivalente. En principio, Valladares parece asumir como recomendable a pronuncia semiconsonántica diante de vogal, á maneira de “como hacen los orensanos y lugueses” (1892: 15), e adoptar, consecuentemente, a representación <y>, tal e como recomendara anos antes en “Escritura gallega” (1888a: 269). Non obstante, nos *Elementos*, Valladares acaba por apoñerlle a todas as consideracións fonéticas anteriores (nalgúns puntos conflitivas e pouco claras) un criterio silábico baseado en fundamentos lóxico-semánticos¹⁸:

¹⁷ O seseo sempre gozou de maior permisividade cá gheada. Mirás emprégao no seu *Compendio* e Saco fala del como fenómeno característico do galego “setentrional” (do galego de Santiago con respecto ó de Ourense). Pola súa parte, Rosalía e outros poetas representárono nas súas composicións.

¹⁸ Primeiro di que a conxunción “e” cambia en “y” se vai seguida de vogal, e exemplifica con “o pai y-a nai” e “un y-outro”. Logo engade, seguindo a Saco, que a conxunción “y” se usa máis comunmente ante nomes que non leven acentuada a primeira vogal (“chopos e álamos” pero “chega y almorza”). O peculiar de Valladares é que neste último caso, como tamén máis adiante, parece apoiarse en criterios morfo-

Pero cuando se quiere hacer resaltar más las ideas contenidas en los miembros unidos por las conjunciones y llamar la atención sobre cada una de ellas individualmente, se prefiere la *e* como más propia al efecto por la circunstancia de formar sílaba separada.

En todo caso, a variación e a diversidade non son para Valladares un problema, como tampouco o foran para varios outros iniciadores do Rexurdimento. Vían nelas unha riqueza e unha fonte da que derivar beneficios. Por exemplo, a variedade de timbres nas vogais medias segundo as “localidades” xa vimos que non lle parecía a Valladares (1892: 16) que fose un impedimento para a súa proposta acentual. Igual ocorre noutros aspectos lingüísticos non fonéticos. Así, cando trata dos substantivos, a variación aparentemente dialectal que encontra noutros trazos morfolóxicos de gran relevancia pola súa sistematicidade, por exemplo a formación dos plurais en *-l* e as terminacións *-ción/ -sión, -zón/ -son*, mérecenlle unha valoración semellante. Canto á regra de formación dos plurais, Valladares (1892: 30-32) indica sen restricións prescritivas que “los acabados en *l* mudan esta letra en *es*, ó *s*, según las localidades”, e a seguir ofrece exemplos das dúas modalidades; isto é, o plural de “coral” pode ser “coráes” ou “corás”. E esta mesma actitude descritiva, ou de laxo prescritivismo, pode observarse cando, no canto de dar indicacións normativas, Valladares (1892: 33-34) opta por indicar a convivencia das formas innovadoras e tradicionais das terminacións *-cia/ -za, -cio/ -zo, -ción/ -zón, -sión/ -son*:

“Las en *cia, cio, cion, y encia* hacen en algunas partes *za, zo, zon* y *enza*, oyéndose por ejemplo, *desgraza*, en vez de *desgracia* (...). Las *cion* y *sion* hacen *zon* y *son* en varias localidades, como alteración = *alteración*.

As indicacións dialectais que Valladares ofrece, aínda que en ocasións imprecisas, responden a informacións que resultan polo xeral fiables, xa que poden ser contrastadas con outros testemuños contemporáneos e coa propia distribución dialectal actual. Na táboa que segue recóllense aspectos ós que alude con variación xeográfica e a súa actitude antes eles, ben que en casos é ambigua ou confusa:

sintácticos e semánticos e non exclusivamente fonéticos. Por iso á regra fonética de Saco lle engade “y ante los verbos” (1892: 15).

ASPECTO LINGÜÍSTICO	LOCALIZACIÓN XEOGRÁFICA	ACTITUDE PRESCRITIVA
Timbre diferente nas vogais (p. 16)	“abiertas en unas localidades, en otras ... cerradas”	[Favorable]
Pronuncia [j] da conxunción e (p. 15)	“como hacen los orensanos y lugueses”	[Ambigua]
I antihiático entre <aa> (p. 15)	“ni los portugueses, ni los gallegos del Ulla”	“cosa poco aceptable en el lenguaje”. [Desfavorable]
Gheada (p. 20)	“los gallegos pronunciamos fuerte” (referíndose a <i>g e j</i>) ¹⁹	“sólo disculpable en gente zafia” [Desfavorable]
Gueada (pp. 20-21)	“aquellos que hablando bien en gallego”	“emplean malamente la <i>g</i> y dicen <i>estrangueria, estrangero, galéa</i> ”. [Desfavorable]
Seseo implosivo (p. 39)	“en las [provincias] de Coruña y Pontevedra <i>as, es, is, os, us</i> ”	“las terminaciones castellanas en <i>az, ez,</i> ... usuales en Orense y Lugo”. [Favorable]
Plurais de -l (p. 30)	“según las localidades”	[Favorable]
Terminacións -ción (p. 34)	“hacen <i>zon</i> y <i>son</i> en varias localidades”	[Favorable]
Pronome persoal <i>el</i> (p. 42)	“en la provincia de Orense”	“dicen, <i>il, iles</i> en lugar de <i>el, eles</i> pero no <i>ila, ilas, ilo</i> ”. [Favorable]
<i>Haber + inf. sen prep.</i> (p. 110)	“bastante común en Lugo”	“da más eufonía pero se falta a las reglas de la gramática”. [Desfavorable]

A inaceptabilidade dunha forma ou estrutura, segundo el mesmo advirte cando condena a supresión da preposición *de* na perífrase *haber (de) + infinitivo*, non ten que ver coa extensión ou xeneralización de que poida gozar, senón coa adecuación ás regras da gramática “y á la pureza del lenguaje” (1892: 110).

A maneira en que se debe vulgar a pureza da lingua ou o método que se debe seguir para descubrir as verdadeiras regras da gramática é, non obstante, algo que nunca chega a explicitarse no texto. Nos seus comentarios, Valladares subscribe, sen dúbida, as doutrinas formalistas de tradición gala que presiden moitos dos manuais de gramática decimonónicos, imbuídos do loxicismo do século anterior

¹⁹ Neste caso o corte é máis social ca xeográfico.

e, en especial, do tradicional prescristivismo neles dominante. A súa non é certamente unha gramática innovadora nin no método nin nos principios en que se sustenta. Baséase difusamente nas teses herdeiras da gramática xeral do século XVIII e en moi contados aspectos incorpora as novidades da gramática normativa e histórica do seu século.

Así e todo, a ideoloxía loxicista que amentamos debe ser matizada nun texto gramatical que exclúe a sintaxe. Os *Elementos* aparecen tan lonxe das análises gramaticais seguidoras da tradición de Port-Royal coma dos *Compendios* coetáneos (o da RAE, por exemplo)²⁰ que incluían a analoxía, a sintaxe e a prosodia como partes igualmente importantes da gramática. En contraste con todos eles, o texto de Valladares defínense pola ausencia da sintaxe. Vistos os seus contidos, a súa gramática é ante todo unha morfoloxía das partes do discurso sen case alusións a aspectos sintácticos. Esta falta de interese pola sintaxe particular do galego, xa constatada nos casos en que proscribe características morfosintácticas autóctonas amparándose nunha gramática universal con base no español, ten como contrapunto a enorme relevancia que o autor parece concederlle á palabra como unidade básica da lingua. Certamente, é o léxico e non a súa disposición o que na ideoloxía valladariana máis lle confire distinción á lingua. É neste sentido como cómpre valorar a importancia que lle concede á enxebreza do léxico cando se laia, por exemplo, da invasión de castelanismos e da pouca pureza do seu dialecto natal (1892: 21):

En nuestro país del Ulla nadie, ó casi nadie, dice ya *alcipreste, arámio, Bièito, cabalèiro*, [...], *doce, enveja, fogo, froita, habaneiro, igreja o ireja, sabán, segredo sino ciprés, alambre, Benito, caballero*, [...], *dulce, envidia, fruta, habanero, iglesía, sábana, secreto*.

Como resumo de todo o anterior, poderíase concluír con que na concepción popular de Valladares as linguas e os dialectos son esencialmente palabras que son pronunciadas non illadamente senón en conxunción con outras (a eufonía da prosodia do galego é fundamental para el), que poden ser recollidas, definidas e confrontadas con outras doutras linguas en dicionarios (de aí o interese ó longo de toda a súa vida pola lexicografía) ou ben examinadas atendendo á súa forma e características internas (tal é o cometido da “analoxía”, a parte da gramática tradicional á que está dedicada practicamente todo o libro). A xa comentada definición explícita de gramática que ofrece ó comezo dos *Elementos*, a diferenza das que ofrece por exemplo a RAE a través da súa *Gramática* ou do *Compendio*, elude de feito toda

²⁰ Manexouse un exemplar da edición de 1912, aínda que a variación con respecto a outro da década de 1880 é mínima.

alusión á sintaxe, é dicir, “al modo de hacer con ellas [refírese ás palabras] oraciones”, que é como se completa a definición dos textos académicos españois.

Volvendo ó tema dos usos concretos do galego e á súa formalización na gramática, pode tamén resultar esclarecedor o exame da noción de uso lingüístico que nela se manexa. O recurso ó uso como “costume” ou práctica habitual para sancionar como correcta unha determinada opción lingüística é máis común na analoxía (é dicir, na morfoloxía) do que na ortografía. Na ortografía Valladares é crítico con moitos dos usos e abusos gráficos dos escritores galegos, aínda que se amose partidario do “consenso” lingüístico, ben como estratexia para defender a validez da súa proposta ou como expresión sincera da súa dispoñibilidade a aceptar unha proposta alternativa. É o que semella desprenderse do seu artigo “Escritura gallega”, redactado en 1888, onde remata facendo votos a prol da uniformización lingüística que tanto el coma a maioría dos seus contemporáneos entendían principalmente como unificación da ortografía.

No estudo da analoxía, o criterio do uso máis común pode rastrexarse en varios dos apartados nos que Valladares se mostra debedor da *Gramática de la lengua castellana* de Salvá (ou dalgún tratado gramatical abreviado derivado dela), e do método indutivo de que se serve. Coma tal, cando describe o xénero dos substantivos, o modelo e os exemplos están inspirados na gramática do valenciano, e non na da RAE, como é facilmente deducible da orde seguida na enumeración das regras. Valladares adopta o seu sistema, calca e engade os exemplos que coida oportunos para o galego e recorre xeralmente, coma Salvá, ó criterio de uso (ou de frecuencia de uso) para falar do xénero ambiguo dalgúns nomes. Por exemplo, ó enunciarse as regras do xénero a través das terminacións “-L”, “-R” e “-Z” fai estes comentarios (1892: 38):

Sal, cal, canal en sentido de cauce de agua, *fel*=hiel, *mel*=miel tienen los dos géneros, pero comunmente el masculino.

Labor, calor, color, *delor*=dolor, tienen ambos géneros; pero el femenino es el más usado.

Cariç = aspecto, nariz, pez (jugo resinoso) admiten los dos géneros.

Se nos fiamos da súa información, o máis común na súa época sería *o sal, o cal, o fel, o mel, a labor, a color e a delor*. Xa que logo, a gramática do xénero no galego estaría baseada nos usos dos falantes antes do que na prescrición automática que moitos textos actuais preconizan.

Aínda que non é de certo a forma máis común de proceder, ante certos trazos e usos lingüísticos supostamente anómalos en relación co sistema ou con estruturas parellas doutras linguas, pero con

apoio na realidade da lingua viva, Valladares maniféstase moderadamente tolerante incorporándoos á descrición gramatical e matizando o seu uso específico ou restrinxido. Así opera ó tratar dos numerais múltiples de cen superiores a mil, da opcionalidade das contraccións da preposición *con* co pronome persoal *el* e co indefinido *un*, e da proscripción do emprego do artigo cos posesivos que preceden a certos nomes de parentesco, que exemplificamos a seguir:

Algunos, en lugar de *mil e cèn*, ó *mil e cènto* [...] suelen decir *once cèntos*, *doce cèntos* &c. (1892: 45).

Así como también [se escribirá] *con él*, ó *co-él*; *con éla* ó *co-éla*; *con un* ó *c'un*. (1892: 109)

No se escribirá, empero, *c'o teu pai*; *c'a tua nai* y si *con teu pai*; *con tua nai*. (1892: 109)

6. *As partes do discurso*

Na análise gramatical dos contidos da “analogía”, Valladares elixe o método máis convencional; isto é, organízaoos por clases de palabras ou “partes do discurso”, como el as denomina.

A diferenza dos seus tres predecesores, Valladares distingue nove clases de palabras. Mirás só chegara a tratar catro delas: o artigo, o pronome, o verbo e o adverbio. Cuveiro e Saco Arce recoñeceran oito, unha menos ca Valladares, que acrecenta a lista ó dividir a clase nominal entre nomes substantivos e adxectivos. De maneira sorprendente, Valladares non segue tampouco neste tema a Academia Española, que distinguía tanto na súa *Gramática* coma no *Compendio* dez “partes da oración”, todas as recoñecidas por el máis o participio. Pero tampouco segue a gramática de Salvá, guía noutros aspectos gramaticais, onde se sinalaba que este número podía reducirse a tres: “nombre, verbo y particulas; aunque de ordinario se cuentan nueve” (Salvá 1988: 137).

Valladares en ningún momento explica o que el entende por “partes del discurso”, o epígrafe con que encabeza o tratamento das distintas clases de palabras (1892: 27). Dá por sentado o feito da propia estabilidade como método de descrición e pasa a consideralas individualmente na orde en que aparecen tratadas no texto de Saco (1868) e na *Gramática* da RAE (1888)²¹. Tampouco alude o ullán á división formal característica da gramática tradicional entre partes declinables e indeclinables (ou entre variables e invariables), a pesar de que nas seccións seguintes algunhas desas partes se definan como palabras

²¹ Salvá comeza polo substantivo e adxectivo, pasa ó artigo e pronome, logo ó verbo e por último trata as partículas indeclinables. O *Compendio* da RAE tampouco se corresponde coa orde de Valladares.

declinables (o caso do artigo) ou invariables (o caso do adverbio e da preposición).

O espazo que abrangue cada unha delas dá unha idea do detalle e profundidade con que son tratadas: ó “artículo” dedícalle 2 páxinas, ó “nombre sustantivo” 7 páxinas, ó “adjetivo” 5 páxinas, ó “pronombre” 5 páxinas, ó “verbo” cos seus paradigmas nada menos que 57 páxinas, ó “adverbio” 4 páxinas e media, á “preposición” outras 4 páxinas e media, á “conjunción” 2 e media e á “interjección” apenas un parágrafo de tres liñas. Vexamos que aborda en cada unha delas.

6.1. O artigo

O tratamento do artigo é moi sinxelo: definición, división en indefinidos (ou determinados) e definidos (ou indeterminados), paradigmas, un exemplo do uso neutro e unha nota sobre o uso cos nomes propios, que xa comentamos.

A definición (1892: 27) asume tres dos criterios que se combinan coas outras clases: o sintáctico (a anteposición), o semántico (“sirven para individualizar más los objetos”) e o morfolóxico (marca o xénero e número). En nota a pé de páxina fanse notar os usos do artigo “forzosos ó casi forzosos” cos substantivos precedidos de posesivos.

A presentación da clase continúa a tradición da gramática española e galega de ofrecer a súa “declinación” nos cinco casos, nos tres xéneros e nos dous números (1892: 28-29).

6.2. O nome substantivo

O substantivo defínese por un criterio semántico-nocional como “una palabra que sirve á designar personas, ó cosas” (1892: 29).

Seguindo a gramática tradicional divide o substantivo en “común” ou “apelativo” e “propio” (1892: 29-30). As restantes clases están tratadas parcial e superficialmente de maneira similar a como son tratadas por compendios de propósitos pouco ambiciosos. Menciónanse e defínense os “colectivos” e “partitivos”, os “compostos” (pero non os “simples”) e os “aumentativos” e “diminutivos” (sen que se consideren previamente os “primitivos” e “derivados”)²². A pesar de que os exemplos achegados se refiren polo xeral á lingua galega, algúns deles parecen estar adaptados ou recollidos da gramática académica. Así “armada” e “rebaño” nos nomes colectivos son “ejér-

²² Isto non quere dicir que tal terminoloxía non resulte útil, como se pode comprobar cando máis tarde aborda a formación do plural nos nomes compostos ou as correspondencias do galego e castelán en sufixos e terminacións de palabras derivadas.

cito” e “rebaño” no *Compendio* da RAE (1912), e “mascarón”, un dos exemplos dos aumentativos, aparece igualmente no *Compendio* como aumentativo de “máscara”.

A formación do plural está tratada en detalle (1892: 30-33). Como regra xeral enúnciase que os substantivos engaden un *-s* ó singular para formar o plural coa excepción dos rematados en *-l*, *-r*, *-s*, *-z* que engaden *-es*. Ademais, no caso dos rematados en *-l* explica que mudan o *l* en *-es* ou *-s*, dependendo do dialecto. Rexistra, por tanto, as tres formas básicas presentes no século XIX: a máis primitiva con descendencia no galego actual máis oriental (tipo *coraes*), a de vocalismo asimilado (tipo *corás*), e a innovadora de probable influencia castelá (tipo *corales*). Ata que punto as formas “coráes, caravèes, aguacías, pirifões, baríes” responden a unha idealización do autor ou a unha situación lingüística real é difícil de dilucidar²³.

O número dos nomes complétase cunha descrición detallada dos plurais dos nomes compostos segundo o tipo de formantes que entran na composición (1892: 32).

O método contrastivo (ou comparativo), habitual na aprendizaxe de segundas linguas, é utilizado tamén nesta sección da gramática nos dous apartados seguintes que titula “Diferencia de terminaciones entre el castellano y el gallego. Reglas generales” (1892: 33-34) e “Supresión y adición de letras” (1892: 34-35). Baixo o primeiro epígrafe móstranse as correspondencias de sufixos e terminacións máis comúns entre galego e castelán. A analogía e nivelación lingüísticas propias da ultracorrección na lingua falada e espontánea encontran aquí un pequeno anticipo gramatical do que acabará converténdose en recurso normal no galego literario e enxebrista da época Nós. As equivalencias en terminacións que se propoñen son as recollidas na táboa seguinte:

²³ Dos plurais das formas en *-l*, na súa obra literaria atopamos case exclusivamente exemplos co mantemento do *-l*. As excepcións constitúenas algún caso illado de *reás* ‘moeda’, *funerás*, *rosás*, *dosès* e *aguacís* que vemos nalgún poema ou conto. No manuscrito de *Majina* só rexistramos un caso de *papés*, e para iso riscado. Outra mostra máis da pouca produtividade da solución tradicional é a tamén escaseza de exemplos nas cantigas e refráns por el colleitados, apenas un *zreixás* e outro *papés* nos refráns. En relación ós rematados en *-n*, na súa obra só se rexistra no plural a solución *-ns*, mantendo así fidelidade á súa área dialectal. Excepcionalmente anotamos plurais en *-ós* na súa tradución de Gracián do final da gramática (1892: 128).

CASTELÁN	EXEMPLOS	GALEGO	EXEMPLOS
-ad	<i>Bondad</i>	-á, -ade	<i>Bondá, bondade</i>
-ed	<i>Merced</i>	-é, -ede	<i>Mercé, mercede</i>
-ud	<i>Quietud</i>	-ú, -ude	<i>Quietú, quietude</i>
-ancia	<i>Intemperancia</i>	-ancia -anza (“en ciertos puntos”)	<i>Intemperancia</i> <i>Intemperanza</i>
-bre	<i>Hombre</i>	-e	<i>Home</i>
-cia, -cio, -cion, -encia	<i>Desgracia,</i> <i>desprecio,</i> <i>palpitazón,</i> <i>creencia</i>	-cia, -cio, -cion, -ència -za, -zo, -zon, -enza (“en algunas partes”)	<i>Desgracia, desprecio,</i> <i>palpitazón, creencia.</i> <i>Desgraza, desprezo,</i> <i>palpitazón, creenza.</i>
-era, -ero	<i>Sementera,</i> <i>hormiguero,</i> <i>devanadera,</i> <i>cargadero</i>	-eira, -eiro <i>ou</i> -oira, -oiro	<i>Sementeira,</i> <i>formigueiro;</i> <i>devadoira, cargadoiro</i>
-illa, -illo	<i>Abubilla, amarillo</i>	-ela, -elo	<i>Bubela, amarelo</i>
-ina, -ino	<i>Vecina, camino</i>	-iña, -iño	<i>Veciña, camiño</i>
-ita, -ito, -illa, -illo	<i>Madrecita,</i> <i>madrecilla</i> <i>padrecito,</i> <i>padrecillo</i>	-iña, -iño	<i>Naiciña, paiciño</i>

Discernir na táboa, por exemplo nas formas en *-cio/-zo, -cia/-za*, etc., entre o que poden ser voces analóxicas por el creadas ou populares realmente existentes na época, non resulta doado. Dunha banda, formas patrimoniais en *-ço* da lingua medieval sabemos que foron substituídas por cultismos na propia lingua antiga ou posteriormente, tamén no portugués; doutra, variantes coma “sustanza” sobreviviron ou desenvolvéronse de maneira analóxica en dialectos do galego (por exemplo, no meu nativo), ata practicamente hoxe. É o que aconteceu coa monotongación analóxica de formas coma “esperència”, “cència” ou “concència”, que o autor rexistra e que están amplamente documentadas no galego popular moderno. En calquera caso, non semella arriscado afirmar que “protuberanza, distancia, acaza, nezo, esperenza, credenza, indulxenza, cenza e concenza”²⁴ poden responder máis a recreacións do gramático a partir daquela regra do que a adaptacións populares vivas na súa época²⁵.

²⁴ Delas só ESPERENZA e INDULXENZA aparecen recollidas por el no seu *Diccionario*; tamén CONCENZUDO.

²⁵ Ó contrario de Valladares, entre os exemplos recollidos por Saco (1868: 44) do sufixo *-anza* non se inclúe ningún que non teña aínda hoxe reflexo na fala.

A comparación formal é tamén parte importante da sección seguinte “Supresión y adición de letras”, onde Valladares (1892: 34-36) contrasta formas parónimas do galego e castelán e discute en termos sincrónicos reminiscentes da filoxía precomparativa os máis importantes cambios fonéticos condicionados do galego. O seu tratamento lembra os traballos do gramático Rodríguez Rodríguez de fins do século XIX. En esquema, ofrece os contrastes formais que especificamos a seguir, que nós clasificamos por fenómenos:

CONTRASTE GALEGO-CASTELÁN	PARÓNIMOS GALEGOS	PARÓNIMOS CASTELÁNS
Supresión de vogais iniciais. [Aférese]	<i>Berviatúra, gallas, mapola...</i>	<i>Abreviatúra, agallas, amapola...</i>
Adición de vogais iniciais. [Prótese]	<i>Adalia, Aguadalupe, amenta...</i>	<i>Dalia, Guadalupe, menta...</i>
Supresión da vogal final. [Apócope]	<i>Cas, clas, bris...</i>	<i>Casa, clase, brisa...</i>
Supresión de <i>-l</i> e <i>-n</i> entre vogais. [Delección]	<i>Aa, saír, moer...; lua, coello, coenllo, seo...</i>	<i>Ala, salir, moler...; luna, conejo, seno...</i>
Aparición de <i>-e-</i> (onde o castelán ten <i>-br-</i>).	<i>Nomear, semear, sementar...</i>	<i>Nombrar, sembrar...</i>
Absorción dunha das vogais cando quedan xuntas dúas. [Craxe]	<i>La, paço, cabaça, mañá, mañán, mazá, mazán.</i>	<i>Lana, palacio, calabaza, mañana, manzana.</i>
Absorción do <i>e</i> cando dúas vogais quedan xuntas. [Asimilación vocálica]	<i>Vir, por, lus.</i>	<i>Venir, poner, lunes.</i>
Adición dunha vogal intermedia. [Anaptixe]	<i>Mazaròca, cargar, caravèl...</i>	<i>Mazorca, cargar, clavel...</i>
Supresión, do cast. <i>Y</i> , sobre todo ó principio de dición.	<i>Ermo, erba, esca, erro, aúno, túa...</i>	<i>Yermo, yerba, yesca, yerro, ayuno, tuya...</i>
Supresión de <i>n</i> ante <i>s</i> . [Asimilación consonántica]	<i>Mostro, costante, estrumento...</i>	<i>Mónstruo, constante, instrumento...</i>
Supresión da consoante de palabras non acentuadas na última sílaba	<i>Image, virge, volume, marmo, cèspe...</i>	<i>Imagen, virgen, volumen, mármol, cèsped...</i>
Adición de <i>x</i> ou <i>j</i> entre dúas vogais. [Epéntese consonántica]	<i>Clarejar, pelejar, pestanejar, carrear, branquejar...</i>	<i>Clarear, pelear, pestanear, acarrear, blanquear...</i>
Adición de <i>r</i> tras <i>t</i> e <i>d</i> . [Epéntese]	<i>Hastra, astrucia, canastro...</i>	<i>Hasta, astucia, canasto...</i>
Anteposición ó <i>r</i> de <i>e</i> , <i>i</i> , <i>l</i> e <i>o</i> . [Metátese]	<i>Ofecer, perguntar, perciso...</i>	<i>Ofrecer, preguntar, preciso...</i>
Adición dun <i>d</i> .	<i>Bulda, buldeiro.</i>	<i>Bula, bulero.</i>
Variantes inconscientes de voces de ciencias e modernas. [Defectos de linguaxe].	<i>Ardigo, bermante, bremante, emparar, encicla, fielático...</i>	<i>Arido, bramante, amparar, encíclica, fielato...</i>

6.3. O adxectivo

O adxectivo é definido dende unha perspectiva semántica, sintáctica e formal (1892: 36). Os determinativos do tipo “ningún home” ou “calquera mullèr”, cando non están colocados en lugar do nome, forman para Valladares parte da clase adxectiva. Así o advirte a seguir destacando a súa función de determinantes:

Debemos distinguir los adjetivos formados con los pronombres posesivos, demostrativos, indefinidos y numéricos de los verdaderos pronombres; porque si decimos *meu pai*=mi padre; *esta mullèr*=esta mujer; *algun libro*=algun libro; *tres hòmes*=tres hombres; *meu, esta, algun, tres* serán adjetivos; pero si decimos *¿cantos hòmes?*=¿cuántos hombres? Y se responde o *meu, este, algún, tres, meu, este, algun, tres* serán entonces pronombres.

O xénero dos adxectivos trátase de maneira parecida á xa comentada para os substantivos no apartado anterior: isto é, a través das terminacións (1892: 37).

A sección conclúe coa descrición convencional do grao dos adxectivos e un cadro dos comparativos e superlativos regulares e irregulares. O único destacable son as formas *máximo* e *pésimo*, que aparecen como “maísimo” (co til erróneo sobre o *i*) e “pèisimo” (que semella unha ultracorrección, con vocalización dun grupo falso [ks] que aparece explicitamente recollido na forma castelá “peximo”).

6.4. O pronome

No pronome Valladares recorre á que é, segundo Calero Vaquera (1986: 88-91), a máis común das definicións das gramáticas do século XIX, isto é, a que o reconece como “substituto do nome” (1892: 41). A seguir, na liña tradicional de Saco e a RAE, reconece distintas subclases, que son na súa clasificación particular a dos persoais, posesivos, demostrativos, relativos, indefinidos ou indeterminados e numerais. A orixinalidade en relación con aqueles está na adscripción dos numerais a esta clase de palabras, que parece funcionar a maneira de caixón de xastre para o gramático galego. Tanto Saco coma Cuveiro asignáronos á clase nominal xunto cos substantivos e adxectivos. Pola súa parte a RAE clasificounos na clase adxectiva, aínda que estudando os subgrupos dos colectivos, partitivos e proporcionais dentro do substantivo. Pola súa parte, Salvá (1988: 167-8) adscribíraos á clase dos adxectivos (no caso dos cardinais, ordinais e proporcionais) e dos substantivos (os colectivos e os partitivos ou distributivos).

A nova parte do discurso comeza pola discusión dos persoais en termos das persoas que falan (“eu, nosoutros, nosoutras”), das persoas a quen se fala (“ti, vosoutros, vosoutras”) e de quen se fala ou do que se fala (“el” ou “il”, “èla”, “eles” ou “iles”, “èlas” e “èlo”). Formalmente, o máis rechamante é a aceptación das formas “il” e “iles” do galego ourensán (a autoridade de Saco que alegara a similitude co pronome francés e o artigo italiano é aquí respectada), a presenza do neutro de pouco ou nulo uso na fala “èlo”²⁶, a eliminación da forma etimolóxica “tu”, hoxe do galego oriental, se ben naquela época debía ocupar unha extensión moito maior (Saco rexistraba as dúas), e a ausencia das formas non marcadas no xénero de primeira e segunda persoa, “nòs” e “vòs”, que, non obstante, son recollidas máis tarde nos paradigmas que se ofrecen co timbre aberto do galego occidental. Nos paradigmas, a innovación respecto de Saco é sobre todo ortográfica. Seguindo a este e a tradición gramatical hispánica, utiliza a distribución casual para a enumeración de formas (índicadas inicialmente usando a nomenclatura de caso recto, obxectivo e oblicuos, pero a continuación lista as formas do nominativo, xenitivo, dativo, acusativo e ablativo), aínda que se separa daquel na exclusión das formas pleonásticas amalgamadas coa preposición *con* (“comigo, contigo, convosco”).

Das outras subclases pronominais rexistra as formas, pero non dá indicacións do uso (1892: 45-46). Verbo das formas dos demostrativos o único que merece comentario son as formas listadas con *i-* inicial do feminino (“ista, isa, istoutra”, etc.), apenas documentadas no galego falado actual²⁷, que poida que respondan á reconstrución analóxica do propio gramático, xa que el mesmo se encarga de apercibirnos correctamente de que as formas “ila, ilas, ilo” e “aquila, aquilas” non existían sequera no galego de Ourense. Seguindo a Saco faise tamén eco das formas “iste, ise, aquil” (e dos seus plurais). Nos relativos recolle as variantes “calquer” e “calquera”, “calesquer” e “calesquera”, coma Saco²⁸, pero engade o arcaísmo “cujo” equivalente ó castelán *cuyo*. Nos numerais rexistra os que aínda hoxe están en vigor por todo o territorio do galego, as formas asimiladas de maior circula-

²⁶ Co seu acento grave remite a unha abertura certamente estraña ou imposible. Así mesmo en nota, Valladares (1892: 42) tamén dá para os dialectos ourensáns as pronuncias con vogal aberta de *èla, èlas* e repite a de *èlo*. Entendemos que nesta derradeira debe tratarse dunha mala lectura dos acentos do manuscrito orixinal (aínda que *èlo* figura transcrito así en tres ocasións nesta páxina), ou ben que Valladares se deixou levar no neutro da pronuncia metafónica do seu dialecto ullán *èla* e *èlas*) para sinalar a inexistencia das formas con vogal tónica <i>, **ila*, **ilas*. O mesmo cabe dicir das formas do demostrativo que cita nesta mesma nota, *aquèla, aquèlas, aquèlo* como formas do dialecto ourensán.

²⁷ Vid. *ALGall*: mapa 225 e as notas 3 e 5.

²⁸ Realmente Saco rexistraba a variante “calqueira” pero non “calesquer”. Ningunha delas goza de uso corrente no galego dialectal actual.

ción “dazaseis, dazasete, dazaoito, dazanove” xunto coas máis etimolóxicas “dezaseis, etc.”²⁹; a forma seseante *dēs* do seu dialecto á beira da estándar actual “dèz”; as hoxe raras “docentos” e “ducentos”³⁰, xunto a corrente hoxe “douscentos”; as disimiladas “sasenta” e “satenta”, actualmente en retroceso³¹, e a tradicional “oitenta”, hoxe case desaparecida do galego popular³². Nos ordinais e proporcionais destacan dúas formas infrecuentes, “carto” e “cádrop[ll]o”, respectivamente, a primeira tamén recollida por Saco. Nos primeiros inclúense ademais “sètemo” e “dècemo”, co vocalismo postónico alterado da fala popular.

6.5. O verbo

Co verbo chegamos para Valladares á parte do discurso por excelencia. Nos seus propios termos hiperbólicos (1892: 46), “Es lo más grande y filosófico en las lenguas; es la palabra misma, la vida, Jesucristo. Sin verbo nada podría componerse, nada hay sin él”. E esta importancia atópase en correspondencia co número de páxinas que lle dedica, máis da terceira parte da gramática.

A definición é máis reminiscente da tradición escolástica e da gramática xeral e razoada de Port-Royal, na liña de Saco, do que das representadas pola Academia Española que tenden a ser de carácter acumulativo. Se na edición da RAE de 1888 se fai referencia a que o verbo “designa esencia, existencia, acción, pasión o estado”, para Valladares (1892: 46) representa fundamentalmente dous conceptos: unha caracterización lóxico-semántica, expresada como “una palabra que expresa la afirmación, ó existencia de una cosa”; e outra propiamente formal, na que sinala a carencia de modificación no xénero ó se conxugar, pero non de número, persoa, modo e tempo.

A exposición de cada unha destas categorías ocúpano nas seguintes páxinas antes de dar paso ós paradigmas dos verbos regulares e irregulares. O tratamento desta parte, en congruencia co resto da obra, é simple. Preséntanse as tres persoas do singular e do plural, ofrécese definicións sinxelas dos distintos tempos e modos e conclúese a introdución teórica cunha clasificación dos verbos segundo a súa conxugación e os tempos que forma con outros verbos, á maneira dos compendios escolares da gramática tradicional.

²⁹ Vid. *ALGall*: mapas 288, 289 e 290 para a distribución dialectal actual. Na zona da Ulla nativa de Valladares, actualmente rexístranse só as formas comezadas por *daza-*; en *Majina* emprega dúas veces *dezaseis*.

³⁰ Tanto DOCENTOS como DUCENTOS figuran como entradas no *Diccionario*.

³¹ No *ALGall*: mapas 297 e 298 as únicas formas que se rexístran pola Ulla son *sasenta* e *satenta*. As dúas as recolle no *Nuevo suplemento al Diccionario* (1896).

³² No *ALGall*: mapa 299, a forma *oitenta* rexístrase en puntos illados no límite das provincias de Ourense e Pontevedra. Aparece como *ÒITÈNTA* no *Diccionario*.

A fonte desta sección é a gramática de Salvá (ou un compendio derivado dela). Os verbos substantivos, os activos ou transitivos e os neutros ou intransitivos son definidos por Salvá e Valladares practicamente nos mesmo termos. Confróntense, a modo de exemplo, as definicións destes últimos:

Salvá [1847] (1988: 215)	Valladares [1892] (1970: 49)
Verbo neutro o intransitivo es el que no admite objeto externo sobre que recaiga su acción, como <i>andar, nacer, pasear, salir</i> , pues a lo más que pueden usarse algunos como recíprocos, v.g. <i>pasearse, salirse</i> .	Intransitivo, ó neutro, el que no admite objeto externo sobre que recaiga su acción como <i>andar, dormir, pasear, saltar</i> & siquiera algunos de ellos puedan convertirse en recíprocos. V.g. <i>dormirse, pasearse</i> .

O resto das definicións que Valladares (1892: 50) ofrece de verbos regulares e irregulares ou anómalos; recíprocos, reflexivos ou pronominais; e defectivos, correspóndense igualmente ás recollidas por Salvá (1988: 215-216) no capítulo dos modos e tempos do verbo.

Dos modos, ou formas de caracterizar as diferentes significacións do verbo, Valladares distingue, seguindo a tradición gramatical decimonónica española e galega, catro: o “infinitivo”, que incluíría o “xerundio” e o “participio” (activo e pasivo); o “indicativo”, con cinco tempos, que seguindo a nomenclatura de Valladares son o “presente”, o “pasado imperfecto” (*copretérito*), o “pasado perfecto, definido e indefinido” (*pretérito*), o “pasado pluscuamperfecto” (*antepretérito*) e o “futuro imperfecto” (*futuro*); o “subjuntivo” que abranguería tres: o “presente”, o “pasado imperfecto” (*pretérito*) e o “futuro imperfecto” (*futuro*); e o “imperativo”. Cada un deles é á vez descrito en termos absolutos ou en relación con outros e comentado con exemplos. As diferenzas que sinala entre o galego e o castelán circunscribeas ós tempos do pretérito e do antepretérito. Deles afirma Valladares (1892: 48):

Los gallegos la desconocemos [refírese á conjugación do que el chama *indefinido*] en nuestro dialecto; así es que no decimos, v.g. *él nada ha estudiado hoje*=el nada ha estudiado hoy, sinó *él nada estudiou hoje*=el nada estudió hoy.

Los gallegos para expresar la idea correspondiente á este tiempo [refírese ó *pluscuamperfecto*], uno de los compuestos, que desconocemos, recurrimos a la primera forma del pretérito imperfecto de subjuntivo, y, [...] decimos *ja morrera o enfermo*=ya muriera el enfermo.

O modelo temporal empregado na descrición é o tradicional do español, incluída a categorización das terminacións *-ra*, *-ría* e *-se* como integrantes do “pasado imperfecto” (pretérito de subxuntivo).

vo), recorrente en todas as edicións da RAE do século XIX e na descrición de Saco³³. Na mesma liña gramatical fala da división dos tempos en *simples* e *compostos*, aínda que fai notar que os compostos non se utilizan no galego. O método contrastivo típico do ensino de segundas linguas aparece reflectido en advertencias sobre os tempos compostos coma a seguinte (1892:49):

El pasado perfecto y el pluscuamperfecto de subjuntivo se suplen comunmente en gallego, el primero, ya con la forma terminada en *se*, ya con el presente ó futuro del mismo modo; y el segundo, con las formas *ra* y *se*, también de dicho pasado imperfecto³⁴.

Apuntadas as nocións e terminoloxía máis elementais da morfoloxía verbal, Valladares aborda as conxugacións dos verbos regulares, ó que dedica o apartado previo á tabulación dos tres modelos. Neste apartado introdúcense as tres conxugacións normalmente consideradas no estudo do galego (en *-ar* “chorar”, *-er* “fender” e *-ir* “ispir”), distínguese entre *letras radicais* e *terminacións*, servíndose da mesma terminoloxía usada pola RAE dende a súa primeira gramática, e anótanse as definicións de *voz activa* e *pasiva*. Así e todo, nos paradigmas regulares e irregulares (1892: 51-94) non se considera máis cá voz activa, retomándose brevemente a conxugación da pasiva nas páxinas 94-95, exemplificada co verbo “multar” (“eu son multado”) e coa construción pasiva de “se” (“*correrse*=divulgarse algún hecho, noticia, etc.”). Aínda que nas tres conxugacións regulares se separa a raíz das terminacións verbais, nos verbos irregulares non se sinala tal separación nin o que constitúe a suposta anomalía da conxugación, como ocorre noutras gramáticas.

Tomando como exemplo o modelo da 1ª conxugación “chorar” e dende a vantaxe que nos concede a perspectiva do presente, das propostas formais valladarianas resultan rechamantes e merecentes de comentario os seguintes aspectos:

1) A eliminación do infinitivo conxugado, desautorizado por impuro e incorrecto (vid. o dito antes).

2) A presenza de VR (vogal radical) aberta <ò> en todos os radicais da conxugación verbal. O máis normal na lingua actual é que *chorar* presente alternancia de /ɔ/ - /o/ na súa conxugación: o timbre aberto cando a VR é tónica, e pechado cando é átona.

3) A recolla como primeira opción nas P5 do tema de presente das formas de SNP (sufixo de número-persoa) con crase vocálica do

³³ Salvá, pola contra, separa o “futuro condicional” de indicativo “am-aría” do “indefinido absoluto” de subjuntivo “am-ara” e do “indefinido condicional” de subjuntivo “am-ase”.

³⁴ O treito parece tirado da gramática de Saco (cfr. 1868: 176).

tipo *-á(s)*, xunto con *-des*. Rexístraas en “vós chòr-ás”, “vòs chòr-ab-ás”, “vòs chòr-ar-és”, “vós chor-és” e “chòr-á”. Na actualidade, estas formas identifícanse xeograficamente co galego fisterrán (suroeste da provincia da Coruña). Así e todo, no *ALGal* recóllense tamén solucións do tipo *vós cantás*, *cantabás*, *cantarás*, *cantarés* e *cantá* en puntos da ribeira do Ulla, do centro da provincia da Coruña (Cerceda), e tamén do sur de Pontevedra e do leste desta provincia (Forcarei, Cotobade), convivindo en todos eles coas solucións plenas con *-d*³⁵. Todo parece indicar, pois, que en tempos de Valladares, tal e como el recolle no paradigma verbal, as solucións sen *-d* e con asimilación e crase vocálica tipo “chorás” debían ser as normais, seguro que en competencia coas formas plenas, no seu dialecto da Ulla (dáas en primeiro lugar no paradigma e son moi frecuentes nas cantigas por el recollidas), no centro e sur da provincia da Coruña e en boa parte do centro e sur Pontevedra³⁶. Na súa obra literaria, así e todo, Valladares emprega maioritariamente as formas plenas con *-d*, se ben, estilisticamente, bota man das reducidas en composicións de forte carácter popular (no seus poemas “A castañeira en Santiago” e “Nai e filla”, por exemplo) ou cando quere caracterizar a fala popular dalgún personaxe na súa novela *Majina*³⁷.

4) A presenza na P1 do pretérito dos verbos da 1ª conxugación (C-I), como variante secundaria de “chòr-èi”, da forma con SNP *-in* (“chòr-in”), analóxica coas da C-II (“fend-in”) e C-III (“isp-in”), propias do galego occidental pontevedrés-arousán. Fernández Rei (1990: 81) sinala actualmente *cantín* como forma propia das rías da Arousa e Pontevedra. No *ALGal* (mapa 6), as formas en *-in* chegan nesta zona ata Padrón, na desembocadura do Ulla, é dicir, preto da súa aldea natal Vilancosta, polo que poida que non lle fosen alleas e mesmo que convivisen coas de *-ei* neste tempo. Na súa obra literaria usa exclusivamente as de *-ei*³⁸.

5) O rexistro na P2 do pretérito, como segunda opción ó lado de “chòr-ache”, da forma con SNP *-s* (“chòr-ache-s”), analóxica coas P2 dos outros tempos. A variante “choraches” (vid. *ALGal*: mapa 7 de *cantaches*) é na lingua actual a forma por excelencia do galego central coruñés e norte pontevedrés, fronte a “choráche” do galego lugués, ourensán e do sur Pontevedrés, se ben nesta última as formas en

³⁵ Vid. *ALGal* mapa 2 de *cantades*, 5 de *cantabades*, 14 de *cantarades*, 17 de *cantaredes* e 26 de *canta*.

³⁶ Vid. tamén Mariño Paz 1992.

³⁷ Lémbrese o capítulo VIII de *Majina* en que Inés, xa viúva, conversa con Ermelio e Maxina. Tanto na intervención da nai coma na dos fillos, Valladares rexistra as formas contractas “quedarés”, “Calá”, “habés”. Pola contra, no texto do narrador sempre aparecen as plenas con *-d*, que considera dun rexistro máis culto.

³⁸ As solucións en *-in* tamén lle resultaban familiares por telas oído en Vila-xoán, na ría da Arousa, onde el e súas irmáns adoitaban tomar os baños de verán.

–e xa conviven coas de –s, que son as que avanzaron (vid. Fernández Rei 1990: 88). Proba deste avance é que na actualidade na Ulla (segundo o mapa 7) unicamente se documenta a solución co sufixo –ches, en tanto que en tempos de Valladares as formas en –che debían ser as maioritarias nesta zona (ou cando menos debían convivir as dúas), en vista de que na táboa da conxugación inclúe “chòráche” en primeiro lugar e de que son estas formas en –che as que el emprega, case exclusivamente, na súa produción literaria.

6) A anotación na P6 do pretérito, en segundo lugar, á par da xeral “chòr-áron”, da forma “chòr-ánon”. Na actualidade a solución en –anon (vid. *ALGal*: mapa 11 de *cantaron*) queda en puntos illados da Costa da Morte e da Terra Chá luguesa, sempre convivindo coa outra solución *cantano* e a xeral *cantaron*. Así mesmo, recóllese tamén en puntos do sur de Pontevedra e no sueste da provincia da Coruña (Toques, Curtis, Vilasantar, Sobrado, é dicir, non moi lonxe da terra do noso autor) convivindo alí tamén con *cantaron*. Valladares emprega nos seus textos literarios soamente as formas do tipo *choraron*.

7) A acentuación paroxítona etimolóxica da P4 e P5 do *pasado imperfecto* de indicativo (“chòr-abámos” e “chòr-abádes”) e *pluscuamperfecto* (“chòr-arámos”, “chòr-arádes”), en contraste coa proparoxítona nas mesmas persoas do *pasado imperfecto* de subxuntivo (“chòr-áramos”, “chòr-aríamos”, “chòr-ásemos”; “chòr-árades”, “chor-aríades”, “chòr-ásedes”). É imposible, sen consultar o texto orixinal, hoxe extraviado, saber se Valladares distingue o antepretérito e o pretérito de subxuntivo exclusivamente a través do acento destas formas. O feito de que se reproduza a mesma acentuación na táboa dos verbos da C-II (“fender”) e C-III (“ispir”) semella indicar que así o cría o autor e que non é probablemente un erro do editor ó acentuar a posteriori os paradigmas. Se facemos caso do *ALGal* (mapa 5) e de Fernández Rei (1990: 86, mapa 32), con respecto á acentuación das P4 e P5 do copretérito, na actualidade a isoglosa que divide as variantes con acentuación grave da esdrúxula pasa na zona do noso autor xustamente polo río Ulla, quedando a ribeira coruñesa dentro da zona de acentuación esdrúxula e a pontevedresa dentro da grave etimolóxica. Na súa obra literaria alternan as formas coas dúas acentuacións (recollendo posiblemente a alternancia que se daba no seu dialecto), aínda que nos verbos da C-I o autor tende marcar a acentuación etimolóxica e nos da C-II a acentuación proparoxítona³⁹.

O sistema utilizado na C-I con “chorar” é idéntico ó que se ofrece coas outras dúas conxugacións, exemplificadas con “fender” para a C-II (1892: 55-56) e con “ispir” para a C-III (1892: 57-58).

³⁹ En *Majina* rexistramos dúas veces *falabámos* e outras dúas *falabádes*, sempre en personaxes populares, en concreto caracterizando a fala das lavandeiras. En troques, no condicional vemos *acertaríamos* e esdrúxulas tamén, o antepretérito *quixerámos*.

Prové os paradigmas con todas as formas dos tempos verbais (incluídas as variantes que coída dignas de recoller), seguidos da listaxe dos verbos que se conxugan regularmente seguindo o modelo proposto (na C-I, 341 verbos; na C-II, 40; e na C-III, 35).

O único salientable que se comenta no texto sobre a C-II é o cambio ortográfico de *c* en *ç* nos presentes dos rematados en *-ecer*, polo que Valladares suxire, sen atreverse a levala a cabo, unha pequena reforma gráfica en sentido foneticista: substituír o <c> do infinitivo por <z>: *adoeçer*, *amoleçer*, *apodreçer*. Por outra parte, en nota salienta o imperativo irregular de *erguerse*, “érte”.

O máis destacable do tratamento dos verbos da C-III é, sen dúbida, a regularización formal que opera sobre os infinitivos nos verbos en que existía certa vacilación de timbre na VR ou unha primitiva alternancia vocálica “e – i” (tipo *midir* / *medir*). As formas escollidas por Valladares, como se pode inferir do verbo modelo elixido “ispir”, son as que contiñan a harmonización vocálica “i – i” (1892: 59): *adivirtir*, *compitir*, *despidir*, *digirir*, *espilir*, *firir*, *ingirir*, *midir*, *mintir*, *pidir*, *sintir*, *siguir*, *sirvir*, *concibir*, *percibir*, *recibir*, *difirir*, *infirir*, *refirir*⁴⁰. Ademais dos verbos tradicionais e cultos que presentaban variación na vogal do radical, Valladares (1892: 59) adscribe á C-III unha serie de verbos, actualmente en *-er*, que no paso da lingua medieval á moderna vacilaron entre a súa adscrición á C-II e á C-III, en parte pola deriva do propio sistema verbal e en parte por influencia do español sobre o sistema galego. Estes verbos son *convirtir*, *derritir*, *eligir*, *escribir*, *esprimir*, *rebatir*, *requirir*, *rigir*, *riñir*. Por último, en nota indícase o presente arcaico de *pidir*, “pèzo”.

Trala conxugación dos modelos regulares aparecen as dos irregulares, das que se ofrecen todos os tempos verbais e non só aqueles que mostran anomalías con respecto ós paradigmas propostos como regulares (1892: 59-88). Os verbos considerados irregulares son agrupados por conxugacións e ordenados alfabeticamente. O rexistro das irregularidades parece obedecer tanto ó desexo de proporcionar unha guía coma ó de deixar constancia da variación dialectal.

Na conxugación en *-ar* inclúe tres verbos: “andar”, “dar” e “estar”. No primeiro, a irregularidade cífraa na existencia dun tema de pasado “andiv-” (analóxico de *tiv-*, pasado de *ter*, e reforzado con *estiv-*, o pasado de *estar*) á beira do regular “and-”. Con todo, neste caso dá en primeiro lugar as variantes que se comportan regularmente: isto é, “andèi” antes que “andíven”, “andára” antes que “andivera”. Na súa obra literaria alternan as forma das dúas raíces.

⁴⁰ Na súa obra literaria non existe unha única solución. En *Majina* vemos harmonización sempre en *adivirtirse* e nas súas formas conxugadas, e en *firia*. Noutros verbos alternan; así *despedíronse*, *despedíndose*, *despedidos*, pero tamén *despidíndose*, *despidíronse*; do mesmo xeito, *pedíndo* e *pedían* fronte a *pidíndo* e *pidira*.

En “dar”, a variación máis notable recóllea tamén nas formas de singular do “pasado perfecto” onde documenta, por esta orde, “dèi, dín” para a P1; “dèche, dèches; díche, diches” para a P2; “dou, dèu, díu”, para a P3, todas elas aínda hoxe vixentes dialectalmente. Nos tres casos lista como forma primeira, na P1 a do seu propio dialecto (“dèi”), na P2 a forma propia do galego occidental e as de maior extensión en todo o galego (“dèche, dèches”), e na P3 a propia do galego pontevedrés setentrional e do coruñés (“dou”), se exceptuamos a parte meridional⁴¹.

En “estar” a variedade de formas rexístraa no pretérito por esta orde: “estíven”, “estouven” (analóxico de *haber* “houben”, xa documentado na lingua medieval) e “estúven”⁴².

Na conjugación en *-er*, Valladares ofrece o paradigma de dez verbos: “caber”, “facér ~ faguer”, “haber”, “poder”, “poñer ~ por”, “querer”, “saber”, “ser”, “ter” e “ver”. De “caber” rexistra un tema de presente regular (*cab-*, proposto en primeiro lugar) e un tema de perfecto irregular con heteroxeneidade de formas (o patrimonial *coub-*, o influído polo español *coup-* e o emprestado *cup-*). No presente de indicativo amais do regular “cabo” recolle as formas de tema “cáib-” e a evolucionada con interferencia do castelán, “quèipo”.

En “facér” rexistra como primeira opción todas as formas do paradigma estándar do galego actual, excepto no caso do futuro, no que presenta primeiro a forma regular “facèrè” (non obstante non a rexistramos nunca na súa obra literaria). A particularidade máis notoria resulta da inclusión da variante “faguer”, conjugada alternativamente en todos os tempos verbais: “fago”, “faguía”, “figuen”, “figuèra”, “faguerè”, “fague” (?no imperativo), “faga”, “figuèra”, “faguería”, “figuèse”, “figuère” e da indicación en nota a pé de páxina que “tragner” se conxuga seguindo o seu modelo, a pesar de que, segundo el, haxa xente que use os pretéritos “tróujen, tròujèra, tròujese”⁴³. No pasado, non se inclúen as variedades medievais e arcaicas do galego oriental co radical *fiž-*, senón unicamente “fij-” (na súa ortografía equivalente ó actual “fix-”).

⁴¹ Na obra literaria o paradigma *dèi, dèche/dèches, dou* é o único usado.

⁴² Non obstante, as formas preferidas maioritariamente por Valladares na súa obra literaria son as de radical *estuv-*. As de *estiv-* resérvaas estilisticamente para a fala de personaxes populares, por exemplo Inés en *Majina*. O mesmo uso lles dá ás de radical *estouv-*, que aínda o *ALGal* (mapa 247) rexistra actualmente en puntos da Ulla. Valladares recólleas tres veces en tres cantigas e emprégaas dúas nun conto.

⁴³ A forma FAGUER figura como entrada no seu *Diccionario*, aínda que na súa obra literaria a única que usa é *facér*. En canto “tragner”, que tamén lematiza no *Diccionario*, Valladares non inclúe modelo del (nin de “traer”) no grupo dos irregulares. Páxinas máis adiante, cando fala da conjugación dos verbos activos cos pronomes persoais proporá como modelo as formas regulares tiradas de “traer” (“traèu-n-o” e “traerèi-n-o”, p. 93) e non as de “tragner”, que parecía predicar na nota da páxina 65. En *Majina* son maioría as formas que remiten ó infinitivo *tragner*.

Na conxugación de “haber” recolle como primeiras formas as do paradigma normativo do galego actual. No presente ademais da etimolóxica “habemos” recolle a reducida “hemos” (a única que el emprega nos textos literarios). No tema de perfecto ademais de “houb-” conxuga a raíz “hub-”, se ben as formas desta última non son nunca empregadas por el⁴⁴.

Cos dous verbos seguintes, “poder” e “poñer” (ou “por”) o editor do manuscrito deixou incompleta a conxugación do primeiro a partir do “pasado imperfecto” de subxuntivo e repetiu o segundo nas páxinas 69-72. As diferenzas con respecto ó paradigma estándar actual son pequenas. No perfecto e no antepretérito antepón as formas con ditongo “oi” ás de “ui”, que dá en segundo lugar: “pòiden, puiden”, “poidera, puidèra”. No subxuntivo, no pretérito e futuro amais das formas con radical “pòid-/puid-”, inclúe as de “pud-” (“pudera, pudère”), radical este sobre a que están conxugadas as formas que maioritariamente emprega el nos seus textos literarios⁴⁵. No copretérito de indicativo ó lado de “podía, podías...”, rexistra as formas con harmonización vocálica “pudía, pudías...”, aínda que estas non son usadas nunca por el nos seus escritos.

Baixo o epígrafe dedicado ós verbos “poñer” e “por” (as dúas formas alternan na súa obra literaria, reflectindo ben seguro a situación do seu dialecto na época)⁴⁶, introduce nun só as variantes dos dous paradigmas, poñendo en primeiro lugar as de “poñer”. Indica en nota que os seus compostos seguen o seu modelo. Entre as variantes incluídas, nos tempos do tema de perfecto rexistra á beira das formas xerais en todo o galego con radical “pux-” tamén as de “puñ-”, que debían alternar con aquelas nas falas da Ulla⁴⁷; non obstante, nunca as usa na súa obra.

O verbo “querer” responde ó paradigma estándar do galego actual. Aparece sen variantes, de exceptuarmos a P3 do presente: “quère; quèr”, á que lle dedica unha nota advertindo que a forma empregada cando se conxuga cos pronomes *o, a, os, as* é a plena: “quère-o”. As dúas alternan libremente nos seus textos literarios.

En “saber”, Valladares transcribe como primeiras formas o paradigma normativo actual, se facemos excepción do imperativo plural, onde prefere “sában” a “sáiban” (que aparece en segundo lugar), “sèi-

⁴⁴ No *futuro imperfecto* o editor do manuscrito confunde como noutros casos o <e> de Valladares cun <a> e así transcribe “hubèra” en vez de “hubère”.

⁴⁵ Son as propias da súa zona dialectal. Recólleas nas cantigas (*puden, pudera*) e son as usadas en *Majina: pudo, pudèron, pudèse...*

⁴⁶ En *Majina* lemos *por, pòndose e poñer; pôr e porei* nalgún conto. Nos poemas mantense esta alternancia: *porey e poría* pero tamén *poñerlle e poñendo*.

⁴⁷ Fernández Rei (1990: 99) rexistra actualmente formas co radical *puñ-* no galego do Bierzo, leste e norte de Lugo, leste da Coruña e interior de Pontevedra (zona da Estrada e Lalín), concorrendo ás veces coas de *pux-*

pan” e “sepian”, e do presente de subxuntivo onde prefire igualmente as regulares “sába, sábas, sába...” a “sáiba...”, e ás inflexionadas e interferidas “sèipa...” e “sèpia...”. Con todo, non recolle as castelanizadas “sepa...”⁴⁸. No presente inclúe ó lado da irregular “sei” a forma “sabo”, hoxe propia da linguaxe infantil. No pretérito recolle as formas parellas ás xa comentadas en “caber”: “sòupen” e “sùpen”, aínda que as usadas maioritariamente son de *soup-*.

No verbo “ser” resultan rechamantes as variantes secundarias da P1 do presente “eu só” e as da P2 do pretérito con *-o-* na VR, “fòche, fòches”, vivas aínda hoxe no galego occidental (nunca aparecen nos seus escritos), que non o obstante non rexistra cando lista as formas do mesmo tempo do verbo “ir”. No presente de subxuntivo decídese pola forma máis xeneralizada aínda hoxe “sea”, pero inclúe en segundo lugar a recomendada para o galego estándar actual “seja” (grafía moderna “sexa”) e a dialectal (mindoniense) e literaria “seña”. Nos seus textos aparecen exclusivamente as primeiras.

En “ter”, Valladares recórdanos que se conxugan coma el os seus derivados (para el “compostos”): “contér”, “deter”, “manter”, “reter”, etc. É estraño que regularice as tres primeiras persoas de indicativo “téño”, “tènes”, “tène”, aínda que a seguir engade as formas irregulares usuais hoxe “teño”, “tès”, “tèn”. Na P5 lista como terceira opción a variante con radical nasalado “tendes” (logo de “tés, tédes”), e secundariamente tamén no imperativo, “tende”, na orde inversa de preferencia a como se recollen nas *Normas* actuais. Na P6 prefire a analóxica e innovadora “tènen” (hoxe a máis común) fronte á etimolóxica listada en segundo lugar “tèn”⁴⁹. Nas formas de pretérito recolle tres das catro solucións do galego moderno, dando como primeira o radical “tiv-” (a normativa hoxe), seguido de “touv-” (analóxico do pretérito de *haber* “houb-”; vid. o dito en “estar” sobre formas como *estouven*) e o castelanizado “tuv-” (que son as maioritarias na súa obra fronte as de *tiv-*)⁵⁰.

Coma “ver”, o seguinte irregular que ofrece, di que se conxugan os seus derivados motivados. As primeiras formas que dá correspóndense coas estándares do paradigma actual, se exceptuamos a P3 do presente “vèu” en vez de “viu”. A ela habería que acrecentar evi-

⁴⁸ Agás “saba”, que nunca emprega, todas as outras rexístranse pola súa obra. En *Majina* vemos *saiiba* en dous diálogos entre labradores, pero tamén *sepamos* unha vez igualmente nun diálogo e outras dúas usada polo narrador. Pola súa parte *seipa*, *seipan* e *seipás* vémolos nalgúns contos e en poemas populares.

⁴⁹ Non obstante, a P6 “tèn” é a usada por el na súa obra, se ben tamén aparecen algúns casos de “tènen”, alternancia que debe reflectir a situación dialectal da época no galego da Ulla. Actualmente, a forma *tèn* convive coas de *teñen* en puntos da zona occidental da Coruña, boa parte de Pontevedra e case todo Ourense (vid *ALGal*, 2: mapa 374).

⁵⁰ No paradigma, na P1 do “pasado imperfecto” de subxuntivo, *tivèras* e *tuvèras* (1892: 79) son erratas en vez de “tivèra”, “tuvèra”.

dentemente as escollidas como modélicas nos seus paradigmas regulares, isto é, a P2 do pretérito sen o *-s* do sufixo persoal (“viche” en vez de “viches”) e a P1 e a P3 do futuro de subxuntivo que remataba en “e” paragóxico, tal e como ocorre no galego popular (“vire” en vez de “vir”). As variantes que rexistra circunscribíense ó pretérito (P2, P3, P5, P6 nas que fai alternar as raíces “vé-”/ “vi-”)⁵¹ e ó imperativo (P2: “vèi” ó lado de “ve”; a primeira é a usada por el en dous contos e mais en *Majina*).

Na conjugación en *-ir* inclúe seis verbos irregulares: “bolir”, “dicir ~ decer”, “ir”, “oir ~ ouir”, “saír” e “vir”. De “bólir” sinala en nota que seguen o seu modelo “rebólir”, “cóbrir”, “encóbrir”, “dórmir”, “engólir”, “fójir”, “mójir”, “rójir”, “sófrir”, “sómir”, etc. Son verbos con /o/ como VR no infinitivo que, segundo o paradigma de Valladares, mostran no presente de indicativo alternancia vocálica <ú~ò~ó>: /ú/ tónico para a P1 (*búlo*), /ó/ para a P2, P3 e P6 (*bòles*, *bòle*, *bòlen*) e /o/ átono para a P4 e P5 (*bólimos*, *bólides*). No resto do paradigma mantense o /o/ pechado do infinitivo en todas as persoas do tema de perfecto (onde sempre vai en posición átona) e do futuro. No presente de subxuntivo séguese regularmente a P1 do presente de indicativo e a vogal radical é sempre /u/. No imperativo a alternancia recóllea Valladares entre /ú/ tónico e /o/ átono (pechado): *búle*, *búla*, *búlan* vs. *bóli*, *bólide*.

Do mesmo modo ca “dicir”, indícase que se conxugan os verbos “bendicir”, “contradicir”, “predicir”, etc. Ó lado de “dicir” propón tamén “decer”, que non lle debía resultar estraño⁵², se ben só o conxuga nas formas que lle son probablemente familiares, e sempre secundariamente. As formas recollidas en primeiro lugar son regulares na medida do posible, como se ve na preferencia das formas de presente “dices” e “dice” (fronte a “dís” e “dí”), do futuro (“dicirèi” vese favorecido sobre “dirèi”) e do imperativo (“dice” antes ca “di”). A verdadeira irregularidade de “dicir” afecta ó tema de perfecto. No pretérito de indicativo recolle o perfecto forte “díjen” (e secundariamente a insólita “díjín”, quizais analóxica no SNP do regular *partín*), do que deriva os “pasados imperfectos” “dijèra”, “dijèse” e o “futuro imperfecto” “dijère”, ofrecidos en primeiro lugar, igual cás actuais “dixen”, “dixera”, “dixese”, “dixer”.

⁵¹ A distribución actual no *ALGI* de *viu/veu* é a mesma de *partiu/parten*.

⁵² Na súa obra literaria, as formas de *decir* son as maioritarias con moita diferenza sobre as de *dicir*. Por outra parte, nunca fai uso de *decer*, non obstante esta forma non lle debía resultar distante, en vistas da certa vitalidade de que aínda actualmente goza nalgúns zonas que rodean a comarca da Ulla, en convivencia con *dicir/decir*. Localízase *decer/deser* na zona occidental e centro da provincia coruñesa e leste e sur da de Pontevedra (vid *ALGal*,2: mapa 242). En vista do retroceso experimentado por esta forma, e polos testemuños literarios de autores santiagueses do XIX, pode inferirse que neste século quizais *decer* non andaría lonxe da Ulla.

O “ir” volve a ser un exemplo típico da forma de proceder valladariana con verbos sen excesiva diverxencia dialectal. Recolle en primeiro lugar as formas máis convencionais do momento (que por regra xeral se corresponden coas do galego moderno de hoxe) e, a continuación, rexistra as variantes dialectais que coñece. É o que ocorre no copretérito onde inclúe “ía” (a tradicional pero hoxe de uso restrinxido, aínda que normativa), “iba” (a maioritaria no galego falado) e “iña” (a variante rosaliana analóxica do copretérito de “vir”). O máis rechamante dende a perspectiva actual é, non obstante, a inclusión no imperativo e no presente de subxuntivo das formas tradicionais sen iode antihiático: “váa, váan...”, etc., acompañadas das case xerais actualmente: “vaya, vayan...” etc., que son as unicamente empregadas por el na súa obra.

Contrariamente a “ir”, o verbo que o segue, “oír”, responde a un exemplo problemático de alta variación e diverxencia dialectal. Como ocorría con “poñer” e “por”, Valladares rexistra aquí as dúas que lle son máis próximas: “oír”, a máis xeral e estendida xeograficamente, e a pontevedresa e ullá “ouír”. Non se fai eco da surourensá “ouvír” nin da galego-asturiana “ouguir”⁵³. As formas que dá en primeiro lugar son basicamente as mesmas cás do paradigma normativo actual coa excepción do imperativo e presente de subxuntivo, onde prefere, como xa fixera no verbo *ir*, as formas sen iode antihiático: “òa”, “òan” “òamos”, etc., aínda que as que unicamente utiliza nos seus textos son as que si o teñen.

Outro tanto ocorre co seguinte verbo conxugado, “saír”, para o que tamén prefere dar en primeiro lugar as variantes con hiato seguidas das que intercalan o “y” antihiático, tanto no presente de indicativo coma no imperativo ou no presente de subxuntivo: “sáo; sáyo”, “sáes, sayes, sás”, etc. A resolución do hiato en crase vocálica, o “sás” da P2, alterna coa formación dun ditongo, o caso de “sai” da P3 “sáe, saye, sai”. Non fai referencia en cambio a *salir*, que é a que el mesmo emprega na súa conxugación na obra literaria. En nota sinala que as mesmas irregularidades ca “saír” teñen “caír; choír &”.

O último verbo irregular é “vir” e coma el di que se conxugan os seus “compostos”: “intervir”, “sobrevir”, etc. No presente o seu tratamento é similar ó de “ter”, achegando en primeiro lugar as formas certamente insólitas: “veñes”, “veñe” e supostamente regulares (vid. supra). No pretérito rexistra “vèu”, a forma esperada (é a que emprega na súa obra), antes cá analóxica “viu”.

As últimas táboas do verbo inseridas nesta sección resultan unha innovación dos *Elementos* en relación cos dous textos gramaticais galegos precedentes. Valladares dedícaa á conxugación dun “verbo activo ó transitivo” (1892: 89 e ss.) cos clíticos *o, a, os, as, ós*

⁵³ No seu *Diccionario* lematiza OÍR, OUIR, OUVIR e OUZAR.

que refire por erro do editor como ¿"adjetivos"? (cremos que en vez de "objetivos"). Esta introdución parece inspirarse non na gramática do español senón na gramática do portugués (ou quizais nunha francesa de aprendizaxe), onde é usual que se faga mención a ela⁵⁴. Está motivada, en calquera caso, tanto pola estrutura idiosincrática do galego, coma polo particular interese do autor na regulación do uso correcto do guión ou trazo de unión (vid. supra). Como ocorre nas gramáticas portuguesas, a conjugación inclúe tanto a anteposición coma a posposición pronominal coa separación do pronome do verbo a través do guión: "*eu o esperto, ó esperto-o eu*", "*ti o espertas, ó esperta-o ti*"... O modelo elixido é o verbo "espertar", ó que lle adxudica unha insólita alternancia entre as formas non persoais (infinitivo, xerundio e participio) con vogal radical pechada, e as formas persoais, con vogal supostamente aberta (pola acentuación grave), tanto no singular coma no plural de todos os tempos verbais. Ademais desta anomalía, a outra particularidade do paradigma atinxe ó pronome empregado: alterna o masculino singular "o" no presente, o masculino plural "os" no copretérito, o feminino singular "a" no pretérito e antepretérito, e o feminino plural "as" no futuro.

A inferencia que se pode facer da lectura deste apartado dos *Elementos*, no que finalmente conxuga de novo algunhas persoas dos verbos irregulares rematadas en ditongo "-eu" e "-ou" co pronome (1892: 91-94), é a de que Valladares nunca chega a considerar a existencia de tres alomorfos (tal e como se adoita interpretar actualmente), senón un único pronome "o, a, os, as" ó que se engaden unha serie de letras (-l- ou -n- mudación por eufonía) nun conxunto de casos que nunca chegan a describirse plenamente.

A sección dedicada ó verbo remata coas conjugacións, pequenas definicións e listaxes de verbos *recíprocos* (1892: 95-96), *impersoais* (p. 97) e *defectivos* (p. 98), e cunha ampla lista dos *participios pasivos regulares e irregulares* das tres conjugacións (pp. 99-103).

6.6. O adverbio

A sección ábrese coa máis habitual das definicións da gramática tradicional (1892: 104): "Es una palabra invariable que sirve á calificar, bien un verbo, bien un adjetivo, ó bien otro adverbio". Sen outros preámbulos pásase á listaxe das distintas subclases : (afirmación, cantidade, comparación, dúbida, lugar, modo, negación, orde e tempo) e as formas coas súas correspondentes traducións ó castelán (1892: 104-7. A tipoloxía empregada segue a da RAE e non a de Saco

⁵⁴ Vid por exemplo a gramática escolar publicada en 1910 por João Gomes Vicente Rodrigues (*Grammatica Portuguesa. Ensino Primario*. Lisboa: Imprensa Nacional) no apartado 140, "Modelo de um verbo com o pronome o".

(1868: 119 e ss.). Non obstante, o gramático ullán si tivo en conta o texto do ourensán para o rexistro das formas, tal e como se pode comprobar se se realiza un confronto entre ambos (vid a táboa en Fernández Salgado 2002: 347)⁵⁵. A pesar de que neste apartado esperaríamos non atopar locucións adverbiais propiamente ditas, o certo é que Valladares recoloca ou corrixe graficamente varios dos adverbios e modos adverbiais que aparecían na lista de Saco.

Finalmente, de maneira similar ó *Compendio* da RAE ou á *Gramática Gallega* de Saco, Valladares dedica un subapartado ó que neles aparece baixo “modos adverbiais” (locucións que fan o oficio de adverbios), e que el refire como “Expresiones o palabras que hacen veces de adverbios compuestos” (vid. logo o concepto paralelo de “conxuncións compostas”). O material aquí introducido é de natureza lingüística diversa, pois xunto ás locucións propiamente adverbiais “en algures” e “en ningures”, aparece encabezando a lista a locución prepositiva “cabo de” e pechándoa, a conxuntiva “unha vés que”. Tamén enumera o adverbio “pasadomañán”, escrito todo xunto.

6.7. *A preposición*

A definición de Valladares (1892: 108) acode ó criterio sintáctico-funcional: “una palabra invariable que hace conocer la relación que existe entre dos nombres, dos frases, ó dos proposiciones”, e pasa logo a discutir brevemente a diferenza co adverbio en termos de colocación. Seguidamente, lista e comenta as preposicións máis comúns: “á, asegún, ante, baijo, cara, con, contra, escontra, de, deica, dende, desque, en, entre, antre, hastra, onda, pra, por, sen, su, tras” (pp. 108-112). O tratamento é estritamente prescriptivo. Comenta supostos usos indebidos e ofrece, por seren partículas xeralmente modificadas por fonética sintáctica, regras ortográficas sobre o uso do apóstrofo e do trazo. Lingüisticamente, é infeliz a inclusión da conxunción “desque” entre as preposicións, probablemente por despiste.

6.8. *A conxunción*

A conxunción, coma a preposición, é definida por Valladares (1892: 112) en termos da función que cumpre unindo e ligando frases dun discurso. Divídeas en *simples* (constan dunha soa palabra) e as *compostas* (de máis dunha). Na clasificación das primeiras sepárase da establecida por Saco e baséase na que figura na gramática da RAE (ou algunha derivada dela), organizándoa as subclases por orde alfabética

⁵⁵ A diferenza de Saco, que recolle as formas galegas sexan idénticas ou non ó castelán, Valladares (1892: 107) omíteas da listaxe para rexistralas nun parágrafo final.

en (1992: 112-115) *adversativas, causais, comparativas, condicionais, continuativas, copulativas, disxuntivas e distributivas, finais e ilativas*.

Como ocorre noutras seccións dos *Elementos* (na dos adverbios, por exemplo), óbvianse as definicións de cada unha delas e omítense as formas que comparten galego e castelán.

6.9. *A interxección*

A pesar de que en 1888 Valladares redactara o breve artigo “Una reflexión” para a revista *GALICIA* censurando que Pérez Ballesteros escribira con <j> algunhas interxeccións que na súa opinión deberían representarse con <h>, nos *Elementos* (1892: 115) as interxeccións sáldaas con apenas tres liñas, nas cales ofrece unha sucinta definición (“Es una palabra que sirve unicamente á expresar las diferentes afecciones del ánimo”), e lista unha serie delas: “Ah!; ahaha!; ha!; hò!; hòla, òla!; ou!; ohó!; ohóla!; Eil!; chus!, chutel!; cantè!; catál, madíal, jò!, tò! &&.”.

7. *Os apéndices da obra*

O material textual que conteñen as tres derradeiras seccións dos *Elementos* axudan a situar a obra gramatical de Valladares no contexto histórico e ideolóxico que propiciou a súa redacción e a calibrar, na súa xusta medida, as limitacións dun texto que, non se debe esquecer, permaneceu inédito ata 1970.

Realmente, estes apartados constitúen tres apéndices de natureza diversa. O primeiro, que segue inmediatamente ó apartado “Conclusión” (p. 124)⁵⁶, contén “Máximas ó sentencias” (pp. 125-127) de persoas célebres e adopta unha disposición similar a dos varios outros pequenos glosarios e listas que a preceden, nas que se inclúen os días

⁵⁶ Se deixamos a un lado o último parágrafo desta sección, onde Valladares realmente parece poñer remate á obra cunha pequena digresión ideolóxica na que alecciona os galegos a non desprezaren a súa lingua, tanto o contido coma a maneira en que o trata recordan pouco ó que se entende convencionalmente por “Conclusión”. O texto consiste nunha especie de lista a maneira de engádegas dos “defectos de lenguaje” xa referidos noutras seccións do libro e, xusto a seguir, insírense sen que medie separación de ningún tipo e baixo a mesma aparencia e deseño editorial dous novos apartados. Tamén queremos expresar aquí as nosas reservas sobre se o folio manuscrito que contiña esta “Conclusión” (p. 124) pertencía verdadeiramente ó volume manuscrito dos *Elementos* (tal e como o seu autor os dispuxo), ou se pola contra se trata dunha folla manuscrita que recollía apuntamentos e observacións de Valladares sobre a lectura da obra de Álvarez Giménez, e que posteriormente foi almacenada onda o resto do manuscrito. Repárase en que nas páxinas que seguen (pp. 116 e ss.) existe unha certa desorganización na que se mesturan escritos e contidos de vario tipo, que ben poderían estar non destinados inicialmente á gramática.

da semana, meses, estacións, nomes de persoas, titulares de parroquias, modismos e refráns e dicires (pp. 116-124). O segundo responde a unha tradución do castelán de Gracián polo propio autor (pp. 128-129). O terceiro pecha o libro baixo o epígrafe “Poesías diferentes” (pp. 131-152), inspirada na xa comentada última sección da gramática de Saco (1868: 283-313).

De xulgarse que neste arranxo existe unha certa incoherencia editorial, debería pensarse na posibilidade de que as seccións dedicadas ás “Máximas, ó sentencias” e á tradución se transpapelasen (e cambiasen de lugar, xa que precederían orixinalmente ó apartado epigrafeado como “Conclusión”), ou ben que non fosen convenientemente editadas. Se a forma en que aparece na edición de Galaxia de 1970 obedece á orde con que Valladares a deixou disposta ou a páxinas que se trastocaron e que o editor non quixo manipular é algo sobre o que non nos é posible pronunciarnos sen ter acceso ó manuscrito orixinal, actualmente ilocalizable.

Como queira que sexa, o que parece claro é a finalidade compartida desas tres partes. Tanto a través da tradución de citas de personaxes históricos famosos, coma da versión ó galego dun texto longo castelán de carácter moralizante, coma dunha escolma de poetas modernos, o propósito é esencialmente o de demostrar a viabilidade do galego como lingua escrita, flexible e harmónica, e a súa inequívoca aptitude literaria nos trinta últimos anos (o *Álbum de la Caridad* data de 1862 e a súa gramática de 1892). O propósito, que se revela á vez práctico e simbólico, vese confirmado cando se examinan as modificacións que o gramático opera sobre os textos traducidos e editados. Non só se trata de recoñecer o valor literario ou filosófico das mostras e autores incluídos, senón tamén o feito de confirmar a validez e idoneidade do modelo de lingua correcta que se postulou teoricamente na gramática a través de regras e prescricións.

Evidentemente, cando se pretenden ofrecer exemplos de bo uso, é inevitable seleccionar de entre a variedade lingüística existente, pero xustamente por iso mesmo é polo que hoxe resulta esclarecedor examinar, a través dos textos incluídos, os gustos estéticos e as preferencias ideolóxicas que coincidiron no feito de que alguén que nunca se dedicou ó ensino escolar nin académico da lingua se preocupase por elaborar unha pequena gramática coa que regular o que el refería xeralmente como “dialecto”. Para Valladares, que chega ó estudo da gramática galega despois de recoller folclore lingüístico e de lematizar varios milleiros de palabras do galego vivo, a lingua vernácula era, sen dúbida, principalmente popular, mais non por iso abxuraba dela nin descria da súa potencialidade e capacidade de refinamento. Tal e como confesa no alegato final do apartado da “Conclusión”, son xustamente os pequenos refinamentos os que procura coas súas san-

cións dos “defectos” lingüísticos, de maneira que “a xente culta e fina, que case non o fala xa” non o desprece e non sexa só un dialecto relegado “ó ignorante vulgo”(1892: 125).

Neste senso é como se debe entender a inclusión das traducións das sentenzas filosóficas e morais de autor ó lado dos refráns de tradición anónima e popular. A autoría das citacións de maior a menor número de textos é probablemente reveladora da sintonía que Valladares profesaba respecto das súas ideas: Oliver Goldsmith (1728-1774), escritor británico defensor da bondade e da inocencia (7 citas); John Brown (1800-1859), abolicionista norteamericano (4 citas), Napoleón Bonaparte (1769-1821), o máis famoso emperador de Francia (4 citas); Alphonse de Lamartine (1790-1869), aristócrata galo vido a menos, de ideas moderadas e autor romántico das *Meditacións poéticas* (3 citas); François René, vizconde de Chateaubriand (1768-1848), escritor do primeiro romanticismo francés, de ideoloxía conservadora e autor de *O xenio do cristianismo* (2 citas); Benjamin Franklin (1706-1790), filósofo e político, redactor da declaración de independencia norteamericana e inventor do pararraios (2 citas); Jean de La Bruyère (1645-1696), escritor francés de ideas clasicistas (2 citas); a Condesa de Alviná (2 citas); Jacques Bénigne Bossuet (1627-1704), prelado e escritor francés que combateu a Reforma protestante (1 cita); Charles Irenée Castel, abade de Saint-Pierre (1658-1743), escritor e académico francés (1 cita); Stephanie du Crest de Saint-Aubin, Condesa de Genlis (1746-1830), escritora francesa coñecida polas súas memorias (1 cita); François Guizot (1787-1874), historiador e estadista, campión do conservadorismo autoritario (1 cita); Mariano José de Larra (1809-1837), escritor romántico de tendencia liberal, cultivador do costumismo (1 cita); e o *Curioso Parlante*, pseudónimo de Mesonero Romanos (1803-1882), o grande promotor do “costumbrismo” hispánico e fundador do *Semanario Pintoresco Español*.

Dun xeito semellante poderían ser vistos os autores e as materias tratadas nas poesías seleccionadas da aínda daquela brevísima tradición literaria galega moderna. Con todo, Valladares faise eco dun amplo elenco de escritores do momento. A primeira e máis vella das poesías recollidas é “A Galicia” (premiada nos Xogos florais da Coruña de 1862 e publicada logo no *Álbum de la Caridad*), da autoría de Francisco Añón, e non de Rosalía Castro, como se fai notar por erro (p. 136), ó unirse este poema co seguinte, “¡Padrón!... ¡Padrón!”, que si é de Rosalía. A seguir antologa outros 11 autores: J. Barcía Caballero, Alberto García Ferreiro, R. Pesqueira Crespo, Aureliano J. Pereira, Salvador Golpe, Francisco María de la Iglesia, Amador Montenegro, Enrique Labarta Pose, Eduardo Pondal, M. Curros Enríquez e Alfredo G. Dóriga. Todos eles, salvo Curros, de quen se rexistran dous

poemas “Cántiga” e “A Rosalía”, aparecen representados por cada súa composición.

Os criterios seguidos na compilación non nos son explicados por Valladares, pero a propia escolma encárgase de desvelarnos os seus gustos, pois os predominantes son os temas folclóricos (“Os pescadores”, “Próbe Jan”, “Xa vamos vellos”, “Á virxen dos doores”), os patrióticos e localistas (“A Galicia”, “Adios a Galicia”, “Padrón”), os naturalistas e descritivos (“O arco da vella”, “Invernía”), e os sociais (“Loito”, “Pol-amor das quintas”, “O Manco d’a pátreas”). Curiosamente, o intimismo non aparece representado nas mostras esollidas, se exceptuamos a soidosa cántiga de Curros.

8. *Cabo*

Como se deixa ver, pódese concluír que folclore, gramática e literatura acaban confluindo na obra de Valladares, como de feito se cruzaban na súa propia vida. O estudo do folclore alimentou a súa paixón pola lingua e indirectamente, como bo coleccionista, tamén a acumulación aparentemente paciente do que acabou converténdose primeiro no *Diccionario gallego-castellano* (1884) e logo nos *Elementos de Gramática Gallega* (1892), que poden ser entendidos cabalmente se un ten en conta o seu interese, dende novo, pola literatura e a lingua regulada en que esta supostamente debía expresarse.

O *Elementos* son a contribución máis importante de Valladares no terreo gramatical. Concluídos cando contaba 71 anos, a obra permaneceu manuscrita na biblioteca familiar de Vilancosta ata 1970 en que foi publicada pola editorial Galaxia e a fundación Penzol, coincidindo con que ese ano se lle dedicaba ó autor o Día das letras galegas. Esta edición, a única existente, presenta en aparencia erros e incongruencias e, xa que logo, precisaría dun novo cotexo co orixinal, polo de agora imposible de facer pois está extraviado.

Pese a non ter repercusións no seu momento, o cuarto texto da tradición gramatical galega constitúe, non obstante, un documento interesante de análise para quen queira traxer a historia do xénero. En particular resulta atraente por ser un texto ponte entre as gramáticas galegas descritivas do período rexionalista e as prescritivas da época nacionalista das Irmandades e de Nós.

O texto vindícase como unha explicación dos fundamentos da ortografía empregada polo autor no seu *Diccionario* e, ó tempo, como un método que dá a coñecer, de xeito contrastivo, as regras gramaticais básicas do galego a futuros escolares e, logo, á xente toda. Tamén se xustifica pola ausencia dunha Academia rexional e na debilidade da

tradición gramatical autóctona, aínda que a gramática de Saco aparece varias veces de fondo como autoridade.

O seu prescritivismo fundaméntase no legado ideolóxico dunha gramática xeral e en principios herdados da gramática académica española. O modelo do castelán patentízase na orientación que Valladares dá dalgunhas regras ortográficas (coma as de uso de <g, j, x>), na proscripción de certas construcións sintácticas enxebres do galego, seguindo o libriño de Álvarez Giménez que comenta erros cometidos por galegos cando falan español (o caso da rección de determinadas preposicións), e tamén na condena de trazos fónicos autóctonos (coma a gheada). Noutras ocasións, pola contra, Valladares demostra un empeño indíxible por regar graficamente aspectos fónicos diferenciais (coma o diferente timbre de <e> e <o>) ou considerados eufónicos (coma as representacións de elisións, contraccións e asimilacións).

O prescritivismo non é tan manifesto na parte da “analogía”, a principal e máis extensa da gramática. Na descrición morfolóxica das que el chama “partes do discurso”, á hora de sancionar unhas formas ou outras, opta en ocasións polo criterio de uso real dos falantes (por exemplo na adscrición do xénero a algúns substantivos e na formación do plural). Tamén se amosa receptivo con formas xeograficamente diverxentes, aínda que, en grandes liñas, a variante diatópica descrita (e preferida) por Valladares vén coincidir coa do galego occidental e, concretamente, coa da fala nativa da Ulla (a que mellor coñece). Pero tampouco refusa acrecentar as listas e paradigmas con formas doutras zonas cando as coñece (como se ve no polimorfismo da conxugación dos verbos irregulares), o que sen dúbida son reminiscencias da súa faceta de colector de folclore.

En fin, os *Elementos*, antes do que unha gramática completa propiamente dita, son unha contribución ó estudo e coñecemento lingüístico do galego, e a pesar das súas limitacións evidentes, pois Valladares non tiña a formación gramatical de Saco, foi unha mágoa que non se editase no momento da súa redacción, xa que sen dúbida inspiraría novos traballos e novas actitudes cara á lingua.

Bibliografía

ALGal = Instituto da Lingua Galega (1990): *Atlas lingüístico Galego. Vol I. Morfoloxía Verbal.*, 2 t. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

ALGalII = Instituto da Lingua Galega (1995): *Atlas lingüístico Galego. Vol II. Morfoloxía Non-Verbal.* A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

- Alonso Montero, Xesús (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el siglo XIX*. Lugo: Celta.
- Bello, Andrés. [1847] (1988): *Gramática de la lengua castellana destinada al uso de los americanos*. 2 vols. Notas de R. J. Cuervo. Madrid: Arco Libros. [Estudio e ed. de R. Trujillo].
- Carballo Calero, Ricardo (1970): “Elementos de Gramática Gallega, por Marcial Valladares Nuñez”. *Grial*, 30, 498-500.
- Calero Vaquera, María Luisa (1986): *Historia de la gramática española (1847-1920)*. Madrid: Gredos.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega*. Pontevedra: Imp. de José A. Antúnez y C^a.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía galega*. Vigo: Xerais.
- Fernández Salgado, Benigno (2000): *Os rudimentos da lingüística galega. Un estudio de textos lingüísticos galegos de principio do século XX (1913-1936)*. *Verba*, anexo 47.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2002): *Marcial Valladares (1821-1903). Lingua, literatura e folclore*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago [edición en CD].
- (2004a): “Cen anos sen Marcial Valladares: retallos da vida e obra”. *A Trabe de Ouro*, 57, 89-102.
- (2004b): “As citas de autor no *Diccionario* de Marcial Valladares”. En R. Álvarez e A. Santamarina, *(Dis)cursos da escrita: estudos filolóxicos ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 237 – 257.
- Fries, Dagmar (1989): “Limpia, fija y da esplendor”. *La Real Academia ante el uso de la lengua. Historiografía de la Lingüística Española*. Madrid: Sociedad General Española de Librería.
- Hermida, Carme (1987): “A polémica ortográfica a finais do século XIX (1888). A grafía do [s]”. *Grial*, 97, 299-316.
- (1990): “Contribución á caracterización sociolingüística da segunda metade do século XIX”. *Cadernos de lingua*, 1, 57-79.
- González Seoane, Ernesto X. (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago.
- Henríquez Salido, M^a do Carmo (1986): “As gramáticas do galego do século XIX”. *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-portuguesa na Galiza*. A Coruña: AGAL, 442-467.
- Lázaro Carreter, Fernando (1985)²: *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*. Barcelona: Crítica.
- Mirás, Francisco (1864): *Compéndio de Gramática Gallega-Castellana*. Santiago: Establec. Tipográfico de Manuel Mirás. [Reprod. facsimilar de 1978 en Akal Editor].

- Martínez González, Antonio (1996): “Sobre la norma lingüística: El español del siglo XIX y la norma purista del P. F. Cevallos. En A. Martínez González (ed.): *Estudios de Filología Hispánica I. (Estudios lingüísticos y literarios)*. Granada: Universidad, 11-31.
- Real Academia Española (1888): *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Viuda de Hernando y Compañía.
- (1912): *Compendio de la gramática de la lengua castellana*. Madrid: Perlado, Páez y Compañía (Sucesores de Hernando).
- [1771] (1984): *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Editora Nacional. [Ed. facsímil y apéndice de R. Sarmiento].
- Rodrigues de Castro, Joaquim (1993): “Cem anos da gramática de Valadares”. *Quarto crescente*. 1 (4/1993), 3-7.
- Rodríguez Rodríguez, Manuel (1892-1893): “Declinación gallega”, *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, I, 5 (11/1892), 267-275; 6 (12/1892), 335-345; 7 (1/1893), 385-390; 8 (2/1893), 461-469; 9 (3/1893), 525-528.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática Gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Salvá, Vicente [1847] (1988): *Gramática de la lengua castellana según ahora se habla*. 2 vols. Madrid: Arco Libros. [Estudio e ed. de M. Lliteras].
- Santamarina, Antón (1974): “Gramáticas”. *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago/Gijón: Silverio Cañada, t. 16, 191-195.
- Valladares Núñez, Marcial (1879): “Del apóstrofo en la escritura gallega”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. I, 11, 123-124.
- (1884): *Diccionario Gallego-Castellano*. Santiago: Estab. Tip. del Seminario Conciliar Central.
- (1888a): “Escritura gallega”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, t. II, 6, 6/1888, 267-270.
- (1888b): “Una reflexión”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, II, 8, 8/1888, 397-399.
- [1892] (1970): *Elementos de Gramática Gallega*. Vigo: Fundación Penzol / Editorial Galaxia.
- [1896] (s.d.): *Nuevo suplemento al Diccionario Gallego-Castellano, publicado en 1884 por D. M(arcial) V(alladares) N(úñez) autor de uno y otro*. En *Cadernos de lingua*, anexo 4. [Ed. de M. García Ares].